TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'NİN EKONOMİK KALKINMIŞLIK DÜZEYİ ÜZERİNDE KADIN İSTİHDAMININ ROLÜ VE ÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

Gözde Elif DEMİREL

Ankara – 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'NİN EKONOMİK KALKINMIŞLIK DÜZEYİ ÜZERİNDE KADIN İSTİHDAMININ ROLÜ VE ÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

Gözde Elif DEMİREL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Emel MEMİŞ PARMAKSIZ

Ankara - 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Gözde Elif DEMİREL

TÜRKİYE'NİN EKONOMİK KALKINMIŞLIK DÜZEYİ ÜZERİNDE KADIN İSTİHDAMININ ROLÜ VE ÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Emel MEMİŞ PARMAKSIZ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
……..	…….
……..	…….
……..	…….
……..	…….
……..	…….

Tez Savunması Tarihi ……

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Doç. Dr. Emel MEMİŞ PARMAKSIZ danışmanlığında hazırladığım "Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmışlık Düzeyi Üzerinde Kadın İstihdamının Rolü ve Önemi (Ankara.2019)" adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Gözde Elif DEMİREL

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER i

ŞEKİLLER DİZİNİ iii

TABLOLAR DİZİNİ iv

EKLER LİSTESİ vi

KISALTMALAR DİZİNİ vii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 6

KALKINMA VE KADIN EMEĞİ 6

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 6

1.2. TEMEL KURAMSAL YAKLAŞIMLAR 10

1.2.1. Modernizasyon Teorisi 10

1.2.2. Bağımlılık Teorisi 13

1.2.3. Dünya Sistemi Teorisi 14

1.2.4. Küreselleşme Teorisi 16

1.3. ALTERNATİF KALKINMA YAKLAŞIMLARI VE GÖSTERGELERLE KALKINMA 17

1.3.1. Alternatif Kalkınma Yaklaşımları 19

1.3.2. Ekonomik Kalkınmanın Temel Göstergeleri 28

1.4. TOPLUMSAL CİNSİYET VE KALKINMA YAKLAŞIMINA DOĞRU 33

1.4.1. Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı (WID) 33

1.4.2. Kalkınma ve Kadınlar Yaklaşımı (WAD) 35

1.4.3. Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı (GAD) 36

İKİNCİ BÖLÜM 44

KADIN İSTİHDAMI VE İŞGÜCÜ PROFİLİ 44

2.1. TARİHSEL SÜREÇTE KADIN İSTİHDAMI 44

2.2. KARŞILIKSIZ KADIN EMEĞİ 50

2.3. TÜRKİYE'DE KADIN İSTİHDAMI VE İŞGÜCÜ PROFİLİ 54

2.4. TÜRKİYE'DE KARŞILIKSIZ KADIN EMEĞİ 71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 77

KADINLARIN İŞGÜCÜNE KATILIM ORANI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: AMPİRİK İNCELEME 77

3.1. YÖNTEM VE VERİ 77

3.2. MODEL SONUÇLARI 84

SONUÇ 96

KAYNAKÇA 98

ÖZET 104

ABSTRACT 105

EKLER 106

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Kadınların TARIM Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017)..... 47

Şekil 2: Kadınların SANAYİ Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017)..... 47

Şekil 3: Kadınların HİZMET Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017) 48

Şekil 4: Dünya Genelinde Seçili Ülkelerde Kadın İstihdamı Oranları (2013-2017)..... 49

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: 2005-2013 Yılları Arasında İstihdam Edilen Kadınların Sektörlere Göre Yüzdelik Dağılımı 58

Tablo 2: 2014-2017 Yılları Arasında İstihdam Edilen Kadınların Sektörlere Göre Yüzdelik Dağılımı 60

Tablo 3: Kadınların İşgücüne Dâhil Olamama Nedenleri 61

Tablo 4: Medeni Duruma Göre İstihdam Oranı 62

Tablo 5: Cinsiyet, Öğrenim Durumu ve Bölgelere Göre Kadının Çalışmasına Yönelik Yaklaşımlar..... 63

Tablo 6: Kadınların Yaş Gruplarına Göre İşgücüne Katılım Oranları 64

Tablo 7: Kadınların Yaş Gruplarına Göre İstihdama Katılma Oranları 65

Tablo 8: Eğitim Durumuna Göre Kadınların İşgücüne Katılım Oranları..... 66

Tablo 9: Eğitim Durumuna Göre Türkiye'de KIRSAL KESİMDE Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılım Oranları 67

Tablo 10: Eğitim Durumuna Göre Türkiye'de KENTTE Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılım Oranları..... 67

Tablo 11: Kadınların Kayıt Dışı İstihdam Oranları..... 69

Tablo 12: Eğitim Durumuna Göre Cinsiyetler Arası Ücret Eşitsizlikleri 70

Tablo 13: Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-1 için Sabit Etki Modeli Sonuçları 88

Tablo 14: OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-1 için Sabit Etki Modeli Sonuçları..... 89

Tablo 15: Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-2 için Sabit Etki Modeli Sonuçları 90

Tablo 16:OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-2 için Sabit Etki Modeli Sonuçları..... 91

Tablo 17:Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-1 için Dinamik Panel Sonuçları..... 92

Tablo 18: OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-1 için Dinamik Panel Sonuçları 93

Tablo 19:Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-2 için Dinamik Panel Sonuçları..... 94

Tablo 20: 2004-2017 Yılları Arası 26 NUTS Bölgesi Özelinde Türkiye İncelemesi 95

EKLER LİSTESİ

EK 1: Ampirik Çalışmalar Kapsamında Örneklemde Yer Alan Ülkelerin Listesi 106

EK 2: Ampirik Çalışmalarda Yer Alan Değişkenlerin Listesi ve Tanımları..... 107

EK 3: Model-1 ve Model-2 için Özet İstatistikler..... 108

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	Araştırma-Geliştirme
BKH	Binyıl Kalkınma Hedefleri
BM	Birleşmiş Milletler
DAWN	Yeni Bir Çağ için Kadınlarla Kalkınma Alternatifleri Development Alternatives with Women for a New Era
DST	Dünya Sistemi Teorisi
GAD	Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Gender and Development
GDI	Cinsiyet Gelişim Endeksi Gender Development Index
GII	Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi Gender Inequality Index
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
HDI	İnsani Gelişme Endeksi Human Development Index
IHDI	Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksi Inequality-Adjusted Human Development Index
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü International Labour Organization
IMF	Uluslararası Para Fonu International Monetary Fund
MDGs	Binyıl Kalkınma Hedefleri Millennium Development Goals

MPI	Küresel Çok Yönlü Yoksulluk Endeksi Multidimensional Poverty Index
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü Organization for Economic Cooperation and Development
SDGs	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Sustainable Development Goals
SKH	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UN	Birleşmiş Milletler United Nations
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı United Nations Development Programme
WAD	Kalkınma ve Kadınlar Women and Development
WID	Kalkınmada Kadınlar Women in Development
WDI	Dünya Kalkınma Göstergeleri World Development Indicators

GİRİŞ

Kalkınma, bireyler arası eşitlik ilkesi doğrultusunda hareket edilerek toplumsal refah düzeyinin artırılması amacıyla bir toplumda yürütülen çalışmalar bütününü ifade etmektedir. (Toksöz, 2011:7) Sürdürülebilir kalkınmanın temel koşullardan biri, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmış olmasıdır. 1980'li yıllara kadar kalkınma kavramı yalnızca ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmiş, insanların sosyal, kültürel ve politik ihtiyaçları göz ardı edilmiştir. 1980'li yıllarda alternatif kalkınma yaklaşımlarının da gündeme gelmesiyle birlikte feministler ve kadın akademisyenler tarafından kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme ekseninde ele alınması yaklaşımına eleştiriler gelmiş ve bu eleştiriler doğrultusunda Birleşmiş Milletler (BM) 1975 ve 1985 yılları arasındaki on yıllık dönemi, "Kadın On Yılı" ilan etmiştir. Bu dönemde dünya genelinde kadın emeği ve kalkınma ilişkisi üzerine konferanslar düzenlenmiş ve bu çalışmalar, kadın emeğinin kalkınmadaki rolünü vurgulamak adına önemli rol oynamıştır. BM, Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) ve devamında kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) kapsamında da sağlıklı bir kalkınma sürecinin gerçekleştirilebilmesi için toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gerekliliğine vurgu yapmış, söz konusu hedefler arasında kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kız çocuklarının ve kadınların güçlendirilmesi başlıkları altında çeşitli göstergelere yer vermiştir. Bu göstergeler arasında kız çocuklarının okullaşma oranı, kadınların işgücüne ve istihdama katılım düzeyleri, kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman oranı ile ulusal parlamentolarda yer alan kadın oranı gibi ölçütler değerlendirilmektedir.

Ampirik literatürde kadın istihdamı ve kalkınma ilişkisi, temel olarak iktisadi büyümenin kadınların işgücüne katılım oranına etkisi üzerinden incelenmektedir. Kişi

başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH)'nın büyümesi ile ölçümlenen ekonomik gelişme ile kadınların işgücüne katılımı arasında anlamlı ve belirli yönde bir ilişkinin varlığı, konunun en çok tartışılan yönünü oluşturmakta ve söz konusu ilişkinin U-şeklinde bir seyre sahip olup olmadığı sıklıkla sorulmaktadır. Son yirmi yıllık bir dönemin öncesindeki verilere dayalı bulgular U-şeklini destekler yöndedir (Goldin 1994). Bu durum, yoğun olarak tarımsal faaliyetlerde uğraşan kadınların, kişi başına düşen gelir artışı ve kentleşmenin hızlanmasıyla birlikte işgücüne katılım oranlarında belli süreyle bir düşüş yaşandığı; kentleşme sürecinin hızlanmasına ek olarak kadınların eğitim seviyelerinde meydana gelen artışla birlikte işgücüne katılım oranlarında hızlı bir yükseliş yaşandığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Mevcut yazın, iktisadi büyümenin mutlak biçimde kadın işgücünde artışa yol açtığı varsayımını sorgulayarak, dünya genelinde kadınların işgücüne katılım oranlarının erkeklerinkine kıyasla heterojen eğilimler gösterdiğini ortaya koymakta ve böylelikle kadın emeği ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin varsayılandan daha karmaşık ve çok boyutlu olduğuna işaret etmektedir. Klasen (2017), son 20 yıllık dönemde gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarının istikrarlı bir seyir izlemediğini vurgulamış; söz konusu istikrarsızlığa, ülkeler arası ekonomik büyüme ve doğurganlık hızı ile kadınların eğitim seviyesindeki farklılıkların neden olabileceğine dikkat çekmiştir. Yazında kullanılan modellerde kadın istihdamının temel belirleyicileri kontrol edilerek ekonomik büyümenin olası etkileri incelenmektedir. Mevcut çalışmada ise kadın emeğinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Gerçekleştirilecek ampirik analizde, kalkınma ve kadınların işgücüne katılım oranı arasındaki ilişkiye belirtilen çalışmalardan farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmış; kadınların işgücüne katılım oranının kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla, 2005-2017 yılları arasındaki dönemde Türkiye'yi de içine

alan seçili 52 ülke ve örneklemde yer alan 31 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkesi düzeyinde bir panel veri analizi ile kadınların işgücüne katılım oranının büyüme ve kalkınmanın temel belirleyicisi olan kişi başına GSYİH artışı ve çalışan başına GSYİH büyümesi (işgücü verimliliği) üzerindeki etkisi incelenmektedir. Türkiye, analizler kapsamında içinde bulunduğu OECD ülkeleri içerisinde değerlendirilerek, sonuçlar bu doğrultuda yorumlanmaktadır. Aynı zamanda Türkiye için 2004-2017 yılları arasındaki dönemde İstatistiksel Bölge Birimleri Nomenklatörü (NUTS) kapsamındaki 26 bölge özelinde kadınların işgücüne katılım oranı ve kişi başına düşen GSYİH arasındaki ilişki de ele alınmaktadır.

Bu araştırmada kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki potansiyel etkisi, çok ülkeli olarak sabit etkili model ve dinamik panel tahmin yöntemleri kullanılarak, ilgili değişkenlerin kişi başına düşen GSYİH artışı ve çalışan başına GSYİH büyümesi (işgücü verimliliğindeki değişim) üzerindeki etkisi araştırılarak analiz edilmiştir. Gelişmeyi temsil eden göstergeler üzerindeki etki büyümenin temel belirleyicileri olan diğer değişkenler kontrol edilerek gerçekleştirilmiştir.

İşgücü verimliliğinin temel göstergesi olan çalışan başına hâsıla, bir ekonomideki ekonomik büyüme, insan sermayesinde meydana gelen değişim ve yaşam standartlarıyla yakından bağlantılı olan önemli bir ekonomik göstergedir.[1] Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki verimlilik artışının etkisi yalnızca ekonomik büyüme tanımı ile sınırlı olarak düşünülmemelidir. Aynı zamanda işgücü verimliliğindeki artışın ücretler üzerinde beklenen pozitif etkisi nedeniyle de gelir dağılımı ve yoksulluk bakımından önemli bir etmendir. Kadın işgücünde ve istihdamdaki artışın potansiyel

[1] https://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_PRODY_EN.pdf , Erişim tarihi: 15.07.2019

olarak kalkınma ve büyümeye, doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki türden etkisi olacağı düşünülmektedir. İlki işgücü arzındaki artış ile birlikte GSYİH üzerinde beklenen olumlu etkisidir. İkincisi ise kadın işgücündeki artışın işgücü verimliliği üzerinde beklenen etkisi dolayısıyla GSYİH üzerinde gerçekleşecek etkisidir. Kadın işgücündeki artış belirgin biçimde kadınların yüksek eğitime erişiminin artmasıyla birlikte gözlenmektedir. Göreli olarak yüksek eğitimli bir nüfusun işgücündeki payı arttığı düşünüldüğünde, kadınların işgücüne katılımındaki değişimin büyüme ve kalkınma üzerinde beklenen dolaylı etkisi işgücü verimliliği üzerinde olumlu yöndedir.

Elde edilen sonuçlar kadınların işgücüne katılımı büyüme göstergeleri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu bulgularını destekler yöndedir. Kadınların işgücüne katılım oranlarını eğitim düzeyine göre ayrıştırarak yapılan incelemelerde bu pozitif ilişkinin daha güçlü ve sağlam olduğu ortaya çıkmaktadır. Yüksek eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif bir etki yaratmakta olup; söz konusu pozitif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir. Burada geliştirilen modeller kullanılarak kadın istihdamına yönelik geliştirilecek politikaların simülasyonu gerçekleştirebilir ve politika yapıcılara bu bağlamda veri temelli bulgular sunulabilir.

Üç bölümden oluşan tez çalışmasının ilk bölümünde yazındaki kavramsal ve kuramsal tartışmalar ışığında kalkınma ve kadın emeği ilişkisine değinilmektedir. İkinci bölümde, tarihsel süreçte kadın istihdamı ve karşılıksız kadın emeği kavramı ele alınmakta; Türkiye'de kadın istihdamı ve işgücü profili ile karşılıksız kadın emeğinin hangi boyutlarda olduğu genel istatistik göstergeleriyle sunulmaktadır. Türkiye'de kadın istihdamı, kadın işgücü profili ve eğilimleri dünya geneline ilişkin konumlandırılarak

değerlendirilmektedir. Bu kapsamda kadın istihdamının sektörlere göre dağılımı, ekonomik büyüme ve kalkınma göstergeleri ile birlikte yorumlanarak, bu dağılımda Türkiye'nin kalkınmışlık düzeyinin önemine değinilmektedir. Emek ve istihdam kavramları iktisatta toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımı benimsenerek genişletilmekte ve kadın emeğinin önemli bir boyutu olan karşılıksız kadın emeği araştırma kapsamında incelenmektedir. Üçüncü bölümde kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi, iki farklı model kapsamında panel veri analizi aracığıyla incelenmekte ve sonuçlar değerlendirilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA VE KADIN EMEĞİ

Bu bölümde öncelikli olarak kalkınma düşüncesinin tarihsel süreçteki kavramsal incelemesine, temel kalkınma teorileri ve alternatif kalkınma yaklaşımlarına ve günümüzde kullanılan kalkınma yaklaşımının göstergelerine değinilecektir. Ardından kalkınma düşüncesine kadınların dâhil olma süreci ve bu süreçte benimsenen yaklaşımlar incelenecektir.

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

On sekizinci yüzyılda Birleşik Krallık'ta başlayan Sanayi Devrimi, öncelikli olarak Avrupa'ya, sonrasında ise tüm dünyaya yayılarak ekonomi alanında önemli gelişmelerle etkisini hissettirmiştir. Temelleri Sanayi Devrimi'ne dayanan ekonomik kalkınma kavramı ise asıl önemini İkinci Dünya Savaşı sonrasında kazanmıştır. Kalkınma kavramı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerek bağımsızlıklarını yeni kazanmış az gelişmiş ülkelerin, gerekse savaş sonrası zayıflayan ekonomilerini iyileştirme amacı taşıyan gelişmiş ülkelerin ekonomik anlamda güçlenmelerini sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir düşüncedir. (Karaçay Çakmak, 2003: 50) Ortaya çıktığı 1950'li yıllardan günümüze kadar kalkınma kavramının tanımına ve ölçütlerine ilişkin birçok yaklaşım benimsenmiştir.

Küresel çalışmalar alanında çalışmaları bulunan akademisyen Björn Hettne'ye göre kalkınma; kültürel, politik, sosyal ve ekonomik değişimleri içeren yapısal dönüşümleri öngörür ve kalkınmanın sabit ve nihai bir tanımı yoktur. (Hettne, 1995: 15-16) Zaman

ilerledikçe ve yeni sorunlar gündeme geldikçe kalkınma kavramının yeniden tanımlanması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden kalkınma kavramının çerçevesini ve kalkınma teorisini yenilenen ihtiyaçlar doğrultusunda sürekli güncel tutmak gerekmektedir.

Kalkınma teorisi iktisat, sosyoloji ve politik bilimler gibi geleneksel sosyal bilim teorilerinden farklı olarak değişimle daha çok ilgilidir. Toksöz (2011)' göre, kalkınma teorisinin kökeninde, az gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerdeki koşulların yetersiz olduğu düşüncesi yer almakta ve bu koşulların değiştirilmesi gerektiği ön plana çıkarılmaktadır. Toksöz (2011)'e göre, kalkınma kavramı birbirleriyle bağlantılı üç kavramı bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar; kalkınma stratejileri, kalkınma teorileri ve kalkınma ideolojileridir. *Kalkınma stratejisi*; bir toplumda karar alıcı mekanizmaların, karşılaşılan sorunlar karşısında tutarlı ve kalıcı çözümler bulabilmek amacıyla ekonomik yapılarda ve toplumsal kurumlarda değişikliğe gitme çabasıyla ilişkilidir. Bu kapsamda kalkınma stratejisi bu çözümleri yerine getirebilmek adına bir aktör görevlendirir ve bu aktör genellikle devlettir. *Kalkınma teorisi*, bilimsel bilgi arayışına atıfta bulunur ve kalkınma kavramının gerektirdiklerinin yalnızca akademisyenlerin değil; planlamacıların, yöneticilerin ve politikacıların da görevi olduğu görüşünü savunur. Kalkınma teorisine göre, söz konusu aktörlerin tamamı kalkınma teorisini geliştirmek üzere katkıda bulunmalıdır. *Kalkınma ideolojisi*, kalkınma uygulayıcısı aktörlerin çoğu zaman politikaları bazı teorik kavramları kullanarak meşrulaştırması yoluyla ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak bu üç kavram ele alındığında, aslında birbirlerinden tam anlamıyla ayrıştırılamadığı ve bir bütün olarak ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu üç kavramı birden kapsayan kavram olarak *kalkınma düşüncesi*nden söz etmek mümkün olacaktır. (Toksöz, 2011: 11-12)

Kalkınma düşüncesinin tarihi Sanayi Devrimi'ne kadar uzanmaktadır. Adam Smith, 1776 yılında yayımlanan '*Ulusların Zenginliği'* adlı kitabında Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomik anlamda gelişme yaşayan başta İngiltere olmak üzere diğer Batılı toplumların yaşadığı ilerlemenin sebebini parasal anlamdaki iyileşme olarak tanımlamaktadır. Adam Smith adı geçen kitabında parasal iyileşmenin koşulunu ise sermaye birikimine dayandırmıştır. Kalkınma düşüncesinin asıl gündeme geldiği İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar tüm iktisatçılar tarafından kalkınma anlayışına ilişkin benimsenen görüş maddi ilerleme olmuştur. (Yavilioğlu, 2002: 60)

Ekonomik kalkınma, 1950'li ve 1960'lı yıllarda ekonomik büyüme anlayışı ile eşdeğer tutulmuştur. Bu dönemde kalkınmanın gerçekleşebilmesi için temel koşullar olarak sanayileşme, emeğin hareketliliği ve hızlı sermaye birikimi esas alınmıştır. Kalkınmanın ancak sanayileşme yoluyla gerçekleşebileceğini savunan A. Lewis, Ranis-Fei, H. Leibenstein, C. Clark, K. Marx ve W.W. Rostow'a göre kalkınmanın gerçekleşebilmesi için işgücü ve diğer üretim kaynaklarının tarım sektöründen sanayi sektörüne aktarılması yoluyla emek hareketliliğinin sağlanması gerekmektedir. (Karaçay Çakmak, 2003) 1950'li ve 1960'lı yıllarda ekonomileri iyileşmeye başlayan ülkelerde bile okuryazarlık oranı, sağlık koşulları ve yaşam standartlarında herhangi bir iyileşmenin yaşanmamış olması, kalkınmanın ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmiş olması tezini geçersiz kılmıştır. Bu gelişmeler ışığında Seers, 1979 yılında yaptığı çalışmalarında kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme ile ilişkilendirilemeyeceği; kalkınmanın gerçekleşebilmesi için kitlesel yoksullukla, eşitsizliklerle ve işsizlikle mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.[2] Dünya Bankası'nın 1991 yılında yayımladığı Dünya

[2] Nafziger, E.W., (yılı belirtilmemiş), "From Seers to Sen: The Meaning of Economic Development" http://www.rrojasdatabank.info/widerconf/Nafziger.pdf, Erişim tarihi: 16.09.2018

Kalkınma Raporu[3]'na göre kalkınmaya daha geniş bir pencereden bakılması gerektiği ve asıl amacın insanların yaşam kalitesini yükseltmek olduğu belirtilmektedir. (World Development Report, 1991) 1990'lı yıllarda Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Birleşmiş Milletler (BM)'e bağlı kuruluşlar, kalkınmanın ekonomik göstergelerden ziyade insan refahını ölçen göstergelerle ölçülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu amaçla 1990 yılında "*İnsani Gelişme Endeksi"*, 1995 yılında "*Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi"* ve 1997 yılında ise '*İnsani Yoksulluk Endeksi'* hesaplamaları gündeme gelmiştir. Amartya Sen, 1999 yılında yayımlanan "*Özgürlükle Kalkınma"* adlı kitabında, kalkınmanın insanların yararlandığı gerçek özgürlüklerin genişletilmesi süreci olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre kalkınma; ülkelerin ekonomilerindeki büyüme oranı artışı, kişi başına düşen milli gelirdeki artış ve sanayileşme ile değil; bireylerin özgürlüğü ve insani hakların gelişmişliği ile ölçülmelidir. (Toksöz, 2011: 30-31)

Kalkınmanın artık yalnızca ekonomik göstergelerle ölçülmemesi gerektiği anlayışının gündeme gelmesiyle alternatif kalkınma yaklaşımları geliştirilmiş ve günümüzde daha çok bu yaklaşımlar benimsenmeye başlanmıştır. Çalışmanın bir sonraki alt başlığında kalkınma iktisadının oluşmaya başladığı İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemden itibaren benimsenen temel kalkınma teorileri ve alternatif kalkınma yaklaşımlarına değinilecektir.

[3]World Development Report, 1991. Tam/orijinal metne ulaşmak için bakınız: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5974/WDR%201991%20-%20English.pdf?sequence=1, Erişim tarihi: 16.09.2018

1.2. TEMEL KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Kalkınma düşüncesinin ortaya çıkışından günümüze kadar farklı kalkınma yaklaşımları benimsenmiştir. Her bir yaklaşım, kalkınma kavramına ilişkin başarılara ve başarısızlıklara vurgu yapmış ve bu başarısızlıkların giderilmesine yönelik kendi çözüm önerilerini geliştirmiştir.

Kalkınma düşüncesinde dört temel teori bulunmaktadır. Bunlar: modernizasyon, bağımlılık, dünya sistemi ve küreselleşme teorileridir. Bu teorilerin kısmen geçerliliğini yitirmesiyle ilerleyen dönemlerde alternatif kalkınma yaklaşımları geliştirilmiştir.

1.2.1. Modernizasyon Teorisi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin kalkınmasına ilişkin olarak geliştirilen modernizasyon teorisinin kökeni Adam Smith'in "*Ulusların Zenginliği*" adlı kitabına dayanmaktadır. Söz konusu teori, karşılaştırmalı üstünlükler ilkesine dayanmakta olup, her ülkenin daha düşük maliyetle ürettiği ürünlerde uzmanlaşması ve bunlar aracılığıyla uluslararası ticarete katılmasını öngörmektedir. Uzmanlaşma yoluyla bölgesel gelişme başlayacak ve serbest ticaret sonucu ülkeler birbirleriyle etkileşime geçecek ve kalkınma gerçekleşmiş olacaktır. (Toksöz, 2011: 14) Modernizasyon teorisine göre modernleşmenin gerçekleşebilmesi için Batı dışı toplumların, mutlaka Batılı güçlü toplumların izlediği modernleşme sürecini model alması gerekmektedir; kalkınma ancak bu şekilde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla modernizasyon teorisi kalkınmanın tek yönlü olduğunu varsayar. Alvin So (1991)'ya göre İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen, karşılıklı etkileşimi ve Batılı gelişmiş ülkelere benzeşimi esas alan modernizasyon teorisinin geliştirilmesinde üç temel etken ön plana çıkmaktadır.

(So, 1991: 17-23) Bunlardan ilki, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin savaştan güçlenerek; Büyük Britanya, Fransa ve Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerinin ise zayıflayarak çıkmış olmalarıdır. ABD, Batı Avrupa ülkelerinin zayıflamış ekonomilerini güçlendirmek adına Marshall yardımları sağlayarak, bu ülkelerin kalkınmalarına destek olmuştur. İkinci olarak, eski Sovyetler Birliği'nin etkisinin yalnızca Doğu Avrupa ülkelerinde değil, Çin ve Kuzey Kore gibi ülkelerde de hissediliyor olmasıdır. Üçüncü etken ise, Soğuk Savaş döneminde bağımsızlıklarını kazanan ve eskiden sömürge olan bazı Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin hem bağımsızlıklarını korumak hem de ekonomilerini güçlendirmek adına kalkınma isteğine girmiş olmalarıdır. (Reyes, 2001: 2) Bu amaçla kendi aralarında bir ittifak oluşturan ve ABD ile Sovyetler Birliği denetiminden bağımsız olan söz konusu ülkeler, Üçüncü Dünya Ülkeleri olarak anılmaya başlanmıştır. Bu ülkelerin Üçüncü Dünya Ülkeleri olarak anılma sebepleri arasında, iktisadi anlamda yoksul ve az gelişmiş; siyasal anlamda tarafsız ve/veya bağlantısız olmaları yer almaktadır. Aynı zamanda bu ülkelerin büyük çoğunluğu önemli güç merkezlerinin çevresinde ve bu ülkelere kıyasla coğrafik anlamda güneyde bulunmaktadırlar. (Sönmezoğlu, 2009:3)

Modernizasyon teorisinin üç temel varsayımı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kalkınmanın aşamalı ve sistematik bir süreç olup, bütün ülkelerin birbirleriyle etkileşim halinde olduğudur. (Hermassi, 1978) İkinci varsayıma göre kalkınma, dönüştürücü bir süreçtir ve bir toplumun modern bir seviyeye ulaşabilmesi için geleneksel değerlerinden uzaklaşıp tamamen modern değerleri benimsemesi gerekmektedir. (Huntington, 1971) Üçüncü varsayıma göre ise kalkınma, sistematik ve dönüştürücü bir süreç olduğu için kaçınılmazdır ve ülkeler birbirleriyle etkileşime geçerek modern bir seviyeye ulaşacaklardır. (McClelland, 1964: 167-170) Bu sebeplerle modernleşme, geri dönüşü olmayan bir süreçtir ve bir kez başlatıldığında önüne geçilememektedir. Dolayısıyla,

Üçüncü Dünya Ülkeleri Batılı ülkelerle etkileşime geçtiğinde ve o ülkelerdeki modernleşme sürecini model olarak aldıklarında kalkınmayı gerçekleştirmiş olacaklardır. (Tipps, 1973)

Toksöz (2011)'e göre, modernizasyon teorisinin ortaya çıktığı 1950'li yıllarda kalkınma düşüncesinde öncelik, ekonomik büyüme ile geleneksel toplum düzeninden modern toplum düzenine geçilmesine verilmiş durumdadır. Kalkınma ve az gelişmişlik, yalnızca kişi başına düşen milli gelir ile ilişkilendirilmiş ve bu ölçütle değerlendirilmiştir. Yeterli yaşam standardının oluşturulması, eğitime ve istihdama erişim ve eşit işe eşit ücret hakkı ile azınlıkların kendi kültürlerini, din ve dillerini öğrenme hakları ise geri planda kalmıştır. Tüm bu nedenlerle modernizasyon teorisi, insan refahını esas alan bir kalkınma modeli olmadığı; yalnızca ekonomik büyümeyi hedeflediği gerekçesi ile oldukça eleştirilmiştir. (Toksöz, 2011: 15-16) Modernizasyon teorisine getirilen diğer eleştiriler arasında ise kalkınmanın yalnızca gelişmiş olan ABD veya Sovyetler Birliği gibi güçlü ülkelerden tek yönlü olarak yayılmadığı ve tek bir örnek kalkınma modelinin olmadığıdır. Killick (1984), ABD'nin kalkınma modelinin örnek gösterilmesine karşı çıkmakta olup, dünya genelinde yalnızca ABD'nin kalkınmadığına, Çin, Tayvan ve Güney Kore gibi ülkelerin de Batı'yı örnek almadan geliştiğine vurgu yapmaktadır. (Killick, 1984: 45-56) Modernizasyon teorisine getirilen bir diğer eleştiri ise, bu teoriye göre Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin homojen bir yapıda oldukları varsayılarak bu ülkeler için tek bir kalkınma modeli uygulanmaya çalışılmasıdır. Redfield (1965)'e göre bu ülkeler benzer özelliklere sahip olmalarına rağmen bütünüyle homojen olmayıp, heterojen özellikler göstermektedir ve bu ülkeler için farklı kalkınma modelleri uygulanmalıdır. (Redfield, 1965: 35-43) Teoriye getirilen bir diğer eleştiri ise, kalkınmanın gerçekleşmesi için geleneksel değerlerden tamamen uzaklaşmanın gerekli

olmadığı yönündedir. Çin'in geleneksel değerlerinden uzaklaşmadan da kalkınmayı gerçekleştirmesi, bu eleştiriyi destekler niteliktedir.

1.2.2. Bağımlılık Teorisi

Bağımlılık teorisi 1960'lı yıllarda modernizasyon yaklaşımına tepki olarak Latin Amerikalı iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Samir Amin, Raul Prebisch, Andre Gunder Frank, Enrique Cardozo, Theotonio Dos Santos ve Edelberto Torres-Rivas bağımlılık teorisini geliştiren önemli iktisatçılar arasında yer almaktadır. (Reyes, 2001: 5) Söz konusu iktisatçılar, karşılaştırmalı üstünlükler ilkesine göre yapılan uluslararası ticaretin Latin Amerika'nın aleyhine; İngiltere ve ABD gibi güçlü Batılı ülkelerin lehine olduğunu savunmaktadırlar. Bağımlılık teorisi, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yaptıkları yardımlarla, onları daha da kendilerine bağımlı hale getirdiğini öne sürmektedir. Bağımlılık teorisine göre Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin az gelişmişliklerinin sebebi, gelişmiş ülkelerin bu ülkeleri sömürge ya da yarı sömürge haline getirerek bu ülkelerde istikrarlı bir siyasi ve ekonomik yapının oluşmasına engel olmaları, buna bağlı olarak da bu ülkelerin kültürel ve sosyal alanlarda geride kalmalarına sebep olmalarıdır. Hettne (1995), bağımlılık teorisine göre uluslararası işbölümü yoluyla gelişmiş ülkelerin kalkınma düzeylerinin, az gelişmiş ülkelerin kalkınma için kullanacağı artığa el koyması sonucu artarken, az gelişmiş ülkelerin daha da geriye gittiğine dikkat çekmiştir. (Hettne, 1995: 97) Bağımlılık teorisyenlerinden Dos Santos (1970)'a göre kalkınma, ulusal piyasalardaki üretime yönelik talepleri artırarak, tarımdan ziyade sanayi sektörünü güçlendirmeye çalışarak, ithalatı azaltıp iç piyasadaki üretime önem vererek ve iç piyasada toplam talebi artırmak adına işçi gelirlerini yükseltme yoluyla gerçekleştirilebilir. (Dos Santos, 1970) Ancak bu şekilde az gelişmiş ülkeler kendine

yeterli hale gelecek ve kalkınmanın gerektirdiği politik, ekonomik istikrar ve kültürel gelişmişlik düzeyine ulaşacaktır.

Zaman içinde bağımlılık teorisi modelinin yeni bağımlılık biçimlerini beraberinde getirdiği görülmüştür. 1970'lerin başında ortaya çıkan petrol krizi, doğal kaynakların artık ucuz olmadığı ve bir sonu bulunduğunu ve küresel düzeyde bir karşılıklı bağımlılığın bulunduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin tek bir kalkınma teorisiyle ele alınamayacak kadar heterojen olduğu görüşünden hareketle bağımlılık teorisi ve önerdiği çözüm önerisi eleştirilmeye başlanmıştır. (Toksöz, 2011: 19-20)

1.2.3. Dünya Sistemi Teorisi

Japonya, Tayvan, Güney Kore, Hong Kong ve Singapur gibi Doğu Asya ülkelerinin ekonomilerinin giderek büyümesi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan ekonomik ve kültürel çöküş ile ABD'nin Vietnam Savaşı başarısızlığı, 1970'li yıllarda yaşanan Watergate Sorunu ve petrol krizine eşlik eden enflasyon ve durgunluk sonucu dünya sistemindeki büyük ekonomik güçlerin zayıfladığı görülmüştür. (So, 1991: 46-49)

Dünya sisteminde meydana gelen söz konusu önemli değişiklikler sonucu, başta Immanuel Wallerstein olmak üzere bir grup radikal araştırmacı tarafından yeni gelişmeleri açıklayabilmek adına Dünya Sistemi Teorisi (DST) adı verilen ekonomik, politik ve kültürel alanları kapsayan bir teori geliştirilmiştir. Wallerstein (2004)'a göre gelişmiş Batılı toplumlar artık Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin kalkınmalarını şekillendirecek bir rol model olmaktan çıkmış bulunmaktadır. Wallerstein (2004), az

gelişmiş ülkelerin kalkınmak için dünya sistemindeki diğer ülkelerle ekonomik, siyasal ve kültürel bağlantılarını güçlendirmeye ve iş bölümüne önem vermeleri gerektiğini savunmaktadır. (Wallerstein, 2004)

Bağımlılık teorisi ile DST arasında bazı temel farklar vardır. Bağımlılık teorisi analizlerini ulusal düzeyde gerçekleştirirken; DST dünya sistemini bir bütün olarak ele alır ve bölgesel düzeyde gerçekleşen değişikliklerin zamanla evrensel boyutlara ulaşacağını savunur. So (1991)'ya göre bağımlılık teorisi kalkınmanın az gelişmiş ülkeleri olumsuz yönde etkilediğini savunurken; DST'ye göre kalkınma, tüm dünyayı inişli-çıkışlı bir şekilde etkilemektedir. (So, 1991: 110-116) Bağımlılık teorisi dünyayı merkez ve çevre ülkeler olarak ele alırken; DST dünya sistemini merkez, çevre ve yarı çevre olarak değerlendirmektedir. *Merkez ülkeler,* yüksek nitelikli işgücüne ve üretime sahip, ekonomik, siyasi ve askeri anlamda gücü elinde tutan ülkelerdir. Bu ülkeler Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Avustralya ve Japonya olarak kabul edilmektedir. *Yarı çevre ülkeler*, merkezin gücü ve çevrenin zayıflığı arasında bir yerde konumlanmış olup, merkezin sanayi ve ihracat gücüyle; çevrenin yoksulluk, merkeze bağımlılık ve hammadde üretimi gibi özellikleri bir arada bünyesinde barındırmaktadır. Yarı çevre ülkeler Doğu Asya, Latin Amerika'nın büyük ülkeleri ile eski Sovyetler Birliği'nin büyük bir kısmıdır. *Çevre ülkeler* ise düşük nitelikteki işgücüne ve üretime sahip, hammadde üretimine ağırlık veren ülkelerden oluşmaktadır. Yaşam standartları düşük olan çevre ülkeler başta Afrika olmak üzere merkez ve yarı çevre ülkelerin dışında kalan diğer tüm ülkelerden oluşmaktadır. Toksöz (2011), DST'ye göre dünya üzerinde tek bir üretim sisteminin var olduğunu, onun da kapitalist üretim sistemi olduğunu vurgulamıştır. (Toksöz, 2011: 22-23) Hettne (1995), klasik Marksistlere göre dünya kapitalist sisteminde çok farklı üretim sistemlerinin olduğuna ve dünya sistemini

standart bir şekilde sınıflandırmanın elverişsiz olacağına vurgu yapmıştır. Dolayısıyla bu durum, DST'nin kısmen terk edilmesine yol açmaktadır. (Hettne, 1995: 143-144)

1.2.4. Küreselleşme Teorisi

DST'ye benzer bir görüşle ortaya çıkan küreselleşme teorisi, dünya sisteminin değişmesinde ve kalkınmanın gerçekleşmesinde küresel mekanizmaların önemine vurgu yapmaktadır. Reyes (2001), küreselleşme teorisine göre kalkınmanın gerçekleşebilmesi için en önemli faktör olarak ülkeler ve insanlar arasındaki köprüyü oluşturan iletişim teknolojilerini görmektedir. (Reyes, 2001) Küreselleşme teorisi, DST'de olduğu gibi dünya sistemini merkez, çevre ve yarı çevre olarak sınıflandırmaz. Çünkü küreselleşme teorisine göre iletişim sistemlerinin gücü dünya sisteminin tamamında etkilidir ve bu sınıflandırmayı yapmak anlamsızdır.

Küreselleşme teorisine göre, küresel iletişim sistemlerinin önemi her geçen gün artmakta olup, bu durum ülkelerin ve insanların birbirleriyle daha kolay ve daha hızlı bir şekilde etkileşime geçmesini sağlamaktadır. Örneğin; gelişen iletişim teknolojileri sayesinde gelişmiş ülkelerdeki ekonomik alanda meydana gelen gelişmelerden az gelişmiş ülkelerdeki yerel ve küçük işletmeler de haberdar olabilmekte, fayda sağlayabilmektedir. Bu durum, uluslararası ticaretin gelişmesine ve kaynak aktarımının artmasına olanak tanımaktadır.

Küreselleşme teorisi ile modernizasyon teorisinin paylaştığı ortak bir varsayım bulunmaktadır. Her iki teoriye göre de kalkınma, ABD ve Batılı güçlü ülkelerde meydana gelen gelişmiş teknolojilerin dünyaya yayılması sonucu gerçekleşmektedir. (Shareia, 2015) Ancak modernizasyon teorisinde hükümetler kalkınmanın

gerçekleşmesinde daha etkili iken, küreselleşme teorisinde gelişen iletişim teknolojileri sayesinde toplumlar ve bireyler birbirleriyle daha kolay etkileşime geçerek gelişmelerden daha hızlı haberdar olup, kalkınmanın gerçekleşmesine katkıda bulunabilmektedir.

1.3. ALTERNATİF KALKINMA YAKLAŞIMLARI VE GÖSTERGELERLE KALKINMA

Kalkınma kavramının ortaya çıktığı 1950'li ve 1960'lı yıllarda ülkelerin ekonomik büyüme oranlarındaki artış ile kalkınma kavramları eşdeğer tutuluyor; kalkınmanın yalnızca sanayileşme, sermaye birikimi, üretim düzeyi ve milli gelirdeki artışla ölçülebileceği varsayılıyordu. (Karaçay Çakmak, 2003) Bu varsayımlar ışığında geliştirilen modernizasyon ve bağımlılık teorileri yerini 1970'li yıllarda ülkeler arası ekonomik, siyasal ve kültürel etkileşimlerin önemine vurgu yapan dünya sistemi teorisine ve sonrasında ise küresel iletişim sistemlerinin önem kazandığı küreselleşme teorisine bırakmıştır.

1970'li yılların sonuna kadar en yoksul ülkelerdeki okuryazarlık oranları ve yaşam beklentisinde herhangi bir artış; anne ve çocuk ölümlerinde ise herhangi bir azalma gerçekleşmemiştir. Bu durumun yanı sıra bazı Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde ekonomik büyüme yaşanmış olsa da gelir dağılımında eşitsizlik, işsizlik, yoksulluk, konutlaşma yetersizliği ve insan hakları ihlalleri gibi problemlerin varlığı modernizasyon teorisinin geçerliliğini yitirmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin ithal ikameci sanayileşme konusundaki başarısızlığı ve ekonomisinin gelişmekte olan ülkelere yaptığı ihracata bağlı olması, bu ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki

ekonomik kalkınma arasındaki farkı daha da artırmış bulunmaktadır. Bu durum ise bağımlılık teorisinin geçerliliğini yitirmesi anlamına gelmektedir. (Toksöz, 2011: 24-25)

Dünya üzerinde tek bir üretim sistemi olarak kapitalizmin var olduğunu savunan ve dünya sistemini merkez, çevre ve yarı çevre olarak sınıflandıran DST, dünya sisteminin kapitalist gücü elinde tutan ülkeler tarafından yönetildiği görüşünü benimsemektedir. Ancak Marksist çevreler DST'nin benimsediği kapitalizm tanımına karşı çıkarak dünyada tek bir üretim sistemi olmadığını savunmuşlar ve DST'deki dünya sistemini sınıflandırma şeklini de eleştirmişlerdir. Bu gelişmeler sonrası DST, dünya üzerindeki geçerliliğini yitirmeye başlamıştır.

Gelişen iletişim teknolojileri aracılığıyla uluslararası etkileşimin sağlanarak kalkınmanın gerçekleştirilebileceğini savunan küreselleşme teorisine göre, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ancak Batılı güçlü toplumlarda başlayıp diğer ülkelere aktarılabilecek, dolayısıyla kalkınma tek yönlü olarak Batılı güçlü toplumlardan diğer ülkelere yayılabilecektir. Shareia (2015) çalışmasında, küreselleşme teorisinin gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik büyümeyi göz ardı etmesinin yanı sıra küreselleşme sonucu yeni düzene adapte olamayan gelişmekte olan ülkelerin toplumsal yapılarında bozulmalar yaşanması ihtimaline vurgu yaparak, gelişen iletişim teknolojilerinin ortaya çıkaracağı güvenlik problemleri ve Batılı güçlü ülkelerde yaşanan ekonomik krizlerin uluslararası boyutta tüm dünyayı etkileyecek olmasının bu yaklaşımdan uzaklaşılmasına neden olduğuna dikkat çekmiştir. (Shareia, 2015)

1.3.1. Alternatif Kalkınma Yaklaşımları

Mevcut kalkınma yaklaşımlarının kalkınmayı ağırlıklı olarak ekonomik büyümeyle eşdeğer tutması alternatif kalkınma yaklaşımları geliştirilmesinde en büyük etken olmuştur. Alternatif kalkınma yaklaşımlarında önem verilen kalkınma göstergeleri arasında yüksek okuryazarlık oranı, toplumsal cinsiyet eşitliği, çevresel kaynakların etkin kullanımı, temiz içme suya erişim, çocuk ölümlerinin azlığı ve ülkelerin kişi başına düşen milli gelirlerindeki artış gibi değerler gösterilmektedir.

1970'li yılların sonunda doğal kaynakların giderek tükenmesi sonucu kalkınmanın tam anlamıyla gerçekleştirilemediği fikri ön plana çıkmış ve 1980'li yıllarda bu fikir ışığında 'sürdürülebilir kalkınma' yaklaşımı gündeme gelmiştir. (Karaçay Çakmak, 2003) 1990'lı yıllarda dünya genelinde önem kazanmaya başlayan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, günümüzde de önemini giderek artırmaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma

05.06.1972-16.06.1972 tarihleri arasında İsveç'in başkenti Stockholm'de düzenlenen "BM İnsan Çevresi Konferansı"nda farklı sosyoekonomik yapıya ve gelişmişlik düzeyine sahip olan ülkeler çevre alanında tartışmak üzere ilk kez toplanmış ve "BM İnsan Çevresi Bildirisi"[4] kabul edilmesiyle konferans sonuçlanmıştır.[5]

[4] Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf , Erişim tarihi: 13.09.2018

[5] T.C. Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi: http://www.mfa.gov.tr/surdurulebilir-kalkinma.tr.mfa , Erişim tarihi: 13.09.2018

1987 yılında "Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu" tarafından yayımlanan "Brundtland Raporu"[6]'nda sürdürülebilir kalkınma kavramına ilk kez yer verilmiştir. Raporda, sürdürülebilir kalkınma kavramından "*bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama özelliğinden taviz vermeden karşılayan kalkınma*" olarak bahsedilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışına göre, çevre ile sosyoekonomik gelişmeler arasındaki ilişki iyi kurgulanmadığı sürece bireylerin şu anki ihtiyaçları karşılanabilmekte ancak gelecekteki temel ihtiyaçlarının karşılanması tehlikeye düşebilmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın temel hedefi, sosyoekonomik gelişmeler ve ihtiyaçlar ile çevresel faktörlerin bütüncül bir şekilde değerlendirilerek, bireylerin nesiller boyu kalkınmanın getirdiği fırsatlardan eşit bir şekilde yararlanmasını sağlamaktır.[7]

03.06.1992-14.06.1992 tarihlerinde Brezilya'da yer alan Rio de Janerio kentinde "BM Çevre ve Kalkınma Konferansı" gerçekleştirilmiştir. Rio Zirvesi olarak bilinen konferansa, 172 ülke katılım sağlamıştır.[8] Zirve sonucunda "Rio Deklarasyonu"[9] adı verilen bir bildiri yayımlanmış olup, buna ek olarak iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik ve çölleşme ile mücadele alanlarında üç farklı sözleşme imzalanmıştır. 1992 yılında uygulamaya geçirilen "BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi"[10], sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda doğal kaynakların korunması adına küresel anlamda atılan önemli bir

[6] Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf , Erişim tarihi: 13.09.2018

[7] T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı resmi internet sitesi: http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr/temel-tanimlar/ , Erişim tarihi: 13.09.2018

[8]T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Rio Sözleşmeleri Kapsamında Türkiye'nin Ulusal Kapasitesinin Değerlendirilmesi Projesi, resmi internet sitesi: http://www.ncsa-turkey.cevreorman.gov.tr/rio-sozlesmeleri.aspx, Erişim tarihi: 13.09.2018

[9] Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF, Erişim tarihi: 13.09.2018

[10]Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

adımdır. 1992 yılında uygulamaya geçirilen "BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi"[11], dünya genelinde iklimin korunmasına yönelik ülkelerin uyması gereken kuralları belirleyen bir sözleşme özelliğindedir. 1994 yılında uygulamaya geçirilen "BM Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi"[12], sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak amacıyla özellikle Afrika'da ön plana çıkan çölleşme ve kuraklık ile mücadele etme amacı taşımaktadır.

2000 yılında 189 üye ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen BM Genel Kurul toplantısında dünya genelinde eşitlik ilkelerinin sağlanması amacıyla "Binyıl Bildirgesi"[13] kabul edilmiştir. Bildirgenin kabulünü takiben eşitlik ilkelerinin gerçekleştirilebilmesi amacıyla "Binyıl Kalkınma Hedefleri" (BKH) belirlenmiştir. BKH, bildiriyi kabul eden ülkelerin 2015 yılına kadar sürdürülebilir kalkınma alanında geldiği aşamayı takip etme niteliği taşımaktadır. Sekiz maddeden oluşan BKH şu şekilde sıralanmaktadır[14]:

1) Aşırı yoksulluk ve açlığı ortadan kaldırmak,
2) Dünya genelindeki tüm kız ve erkek çocuklarının ilköğretimlerinin tamamlanmasını sağlamak,
3) Hayatın her alanında kadın-erkek eşitliğini sağlamak,
4) Beş yaşından küçük çocuk ölümlerinin azaltılmasını sağlamak,
5) Anne sağlığının iyileştirilerek, ölüm oranlarının azaltılması sağlamak,
6) HIV/AIDS gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek ve öldürücü hastalıklarla karşılaşma sıklığının azaltılmasını sağlamak,

[11]Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

[12]Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://catalogue.unccd.int/936_UNCCD_Convention_ENG.pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

[13]Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

[14] BM Türkiye, http://www.un.org.tr/includes/files/Binyil02.pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

7) Temiz içme suyuna erişim ve barınma koşulları gibi çevresel faktörlerin iyileştirilmesini sağlamak,
8) BKH'nın gerçekleştirilebilmesi için küresel ortaklıkların güçlendirilmesini teşvik etmek.

Rio Konferansı'nda alınan kararlar ile BKH'nin takibi ve izlenmesi amacıyla Güney Afrika'da yer alan Johannesburg kentinde 26.08.2002-04.09.2002 tarihleri arasında "Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi" gerçekleştirilmiştir. Zirve, takip eden on yıl boyunca insanların yaşamlarını iyileştirme, doğal kaynakları ve ortak geleceği koruma konusundaki gündemi belirleme amacını taşımaktadır.[15]

Brezilya'da yer alan Rio de Janeiro kentinde 20.06.2012-22.06.2012 tarihleri arasında (Rio+20)[16] olarak anılan "BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı"[17] gerçekleştirilmiştir. Üye devletler, 2000 yılında belirlenen ve 2015 yılına kadar takip edilmesi planlanan BKH'nin devamı niteliğinde olacak ve 2015 yılı sonrasında BKH'nin yerini alacak "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri"(SKH) geliştirmek amacıyla gerekli çalışmaları başlatmaya karar vermişlerdir. Konferansta aynı zamanda yeşil ekonomi[18] politikaları hakkında da birtakım kurallar kabul edilmiştir.[19]

---

[15] World Health Organization: http://www.who.int/mediacentre/events/johannesburg/en/index1.html, Erişim tarihi: 13.09.2018

[16] 1992 yılında gerçekleştirilen ilk Rio Zirvesi'nden yirmi yıl sonra gerçekleştirilmesi sebebiyle "Rio+20" olarak sembolize edilmektedir.

[17] BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı Raporu, tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.216/16&Lang=E, Erişim tarihi: 13.09.2018

[18] BM Çevre, 2008 yılında sürdürülebilir kalkınma bağlamında çevresel yatırımları desteklemeyi teşvik etmek amacıyla Yeşil Ekonomi İnisiyatifi'ni başlatmıştır. Sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılması amacıyla "yeşil ekonomi" kavramı 2012 yılında gerçekleştirilen Rio + 20 gündemine yerleştirilmiş ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için bir araç olarak kabul edilmiştir.
"**Yeşil ekonomi**" kavramı en basit ifadesiyle, düşük karbonlu, temiz ve verimli bir üretimi; paylaşım, işbirliği, dayanışma, esneklik ve karşılıklı bağımlılığa dayalı bir ekonomiyi ifade etmektedir.
"**Yeşil ekonomi**", insan refahını artıran, çevresel riskleri ve kıtlıkları azaltma yoluyla eşitliği gerçekleştirmeyi hedefleyen bir ekonomidir.

2015 yılı Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu'na göre:[20];

- 1990 yılında %50'ye yakın olan yoksulluk oranı 2015 yılı sonu itibariyle %14'e düşmüştür. (Hedef 1)
- 2000 yılında yaklaşık 100 milyon olan eğitimsiz çocuk sayısı, 2015 yılı sonu itibariyle 57 milyon olarak hesaplanmıştır. (Hedef 2)
- 1990 yılından 2015 yılı sonuna kadar kız çocuklarının okullaşma oranı ve kadınların parlamentolardaki söz hakkı önemli düzeyde artmış; ücretli işlerde çalışan kadın oranı %35'ten %41'e çıkmıştır. (Hedef 3)
- 1990 yılından 2015 yılı sonuna kadar çocuk ölümleri yarıdan daha fazla oranda azalmıştır. (Hedef 4)
- 1990 yılından 2015 yılı sonuna kadar doğuma bağlı anne ölümleri %45 oranında azalmış; doğumda görev alan nitelikli sağlık personeli oranı %59'dan %71'e yükselmiştir. (Hedef 5)
- 2000 yılından 2015 yılı sonuna kadar HIV/AIDS ile mücadelede %40 oranında başarı sağlanmış; sıtma kaynaklı ölümler %58, tüberküloz kaynaklı ölümler ise %45 oranında azalmıştır. (Hedef 6)
- 1990 yılından 2015 yılı sonuna kadar temiz su kaynaklarına erişim yarıdan fazla düzeyde artmış; gelişmekte olan ülkelerde 2000 yılında %39,4 olan çevre kirliliği oranı 2014 yılı itibariyle %29,7 olarak hesaplanmıştır. (Hedef 7)
- 2000 yılından 2014 yılı sonuna kadar gelişmiş ülkelerden az gelişmiş ülkelere 135,2 milyar dolara ulaşan maddi yardımlar yapılmıştır. 2000 yılında %6 olan

---

(UN Environment: https://www.unenvironment.org/explore-topics/green-economy/about-green-economy, Erişim tarihi: 13.09.2018)

[19] Sustainable Development Knowledge Platform: https://sustainabledevelopment.un.org/rio20, Erişim tarihi: 13.09.2018

[20] The Millenium Development Goals Report, 2015: http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf, Erişim tarihi: 13.09.2018

internete erişim oranı 2015 yılı sonu itibariyle %43'e ulaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki ihracat gelirlerinin dış borçlara oranı 2000 yılında %12 iken, 2013 yılında bu oran %3 olarak hesaplanmıştır. (Hedef 8)

2015 yılı sonrasında BKH'nin devamlılığını sağlamak ve 2012 yılında gerçekleştirilen Rio+20'de temelleri atılan "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri"ni belirlemek adına 25.09.2015-27.09.2015 tarihleri arasında ABD'nin New York kentinde "BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi" gerçekleştirilmiştir. Söz konusu zirvede, 17 temel hedeften oluşan "Gündem 2030: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)" kabul edilmiştir.[21] 17 temel hedeften oluşan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) şu şekildedir:[22]

1) Dünya genelinde yoksulluğun her türlüsünü sonlandırmak,
2) Açlığı sonlandırmak, gıda güvenliğini sağlamak ve sürdürülebilir tarımı desteklemek,
3) Her yaşta sağlıklı yaşamı desteklemek,
4) Eğitime eşit erişimi sağlamak ve hayat boyu öğrenmeyi teşvik etmek,
5) **Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadınları ve kız çocuklarını güçlendirmek,**
6) Temiz içme suyuna erişim konusunda sürdürülebilir yönetimi sağlamak,
7) Herkes için erişilebilir, güvenilir ve sürdürülebilir modern enerjiye erişimi sağlamak,
8) Herkes için insana yakışır iş ve istihdamı sağlayarak sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik etmek,

[21]Sustainable Development Knowledge Platform: https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit, Erişim tarihi: 13.09.2018

[22] Sustainable Development Indicators Database: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database/, Erişim tarihi: 18.03.2019

9) Sürdürülebilir sanayileşme, yenilikçilik ve altyapı hizmetlerini güçlendirmek,
10) Ülkeler arası eşitsizlikleri azaltmak,
11) İçermeci, güvenli ve sürdürülebilir yaşam alanları ve şehirler yaratmak,
12) Sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerini sağlamak,
13) İklim değişiklikleri ve olumsuz etkilerine karşı acil önlemler almak,
14) Deniz yaşamının sürdürülebilir olmasını muhafaza etmek,
15) Sürdürülebilir karasal yaşamı teşvik etmek, kuraklıkla ve çölleşme ile mücadele etmek ve biyoçeşitliliği sağlamak,
16) Barışçıl ve içermeci toplumların oluşmasını teşvik etmek ve her seviyede hesap verebilir adalete erişimi sağlamak,
17) SKH için küresel ortaklıkların oluşumunu güçlendirmek.

Tez çalışması kapsamında en çok üzerinde durulacak hedef 5 numaralı "*Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadınları ve kız çocuklarını güçlendirmek*" olacaktır.

Katılımcı kalkınma

1970'li yılların ortalarında dile getirilen katılımcı kalkınma kavramı, özellikle Paulo Freire'nin insanların kendi ihtiyaçlarını ifade edebilecekleri ve bu yolla yeni eylem planları oluşturabilecekleri bir ortam sunan katılımcı çalışmaları desteklemesiyle gündeme gelmiştir. Freire'ye göre, katılımcı yaklaşım yoluyla insanlar kendi hayatlarına ilişkin kararları alma noktasında aktif rol oynayacaklardır. Katılımcı kalkınma toplumsal cinsiyet eşitliğinin önemine vurgu yaparak, kalkınma politikalarının yalnızca erkekler tarafından belirlenmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Katılımcı kalkınma modeli, özellikle yerelde uygulanmış, yereldeki halkın ihtiyaçlarının belirlenmesinde onlara söz hakkı tanıyarak katılımcı bir kalkınma gerçekleştirilmesini teşvik etmiştir.

(Toksöz, 2011: 33-34) Bu model zamanla BM ve Dünya Bankası gibi uluslararası alanda faaliyet gösteren kuruluşların da desteklediği bir kalkınma modeli haline gelmiştir. (Toksöz, 2011: 35)

Post-sömürgecilik

Sömürgecilik karşıtı anlamına gelen bu yaklaşımın önemi özellikle 1980'li yıllardan itibaren artmış bulunmaktadır. Toksöz (2011)'e göre bu yaklaşım, Batılı toplumların kalkınma yaklaşımını eleştirmekte ve bilimin yalnızca Batıda üretilip buradan dünyaya yayıldığı görüşüne karşı çıkmaktadır. (Toksöz, 2011: 37) Bu yaklaşım, sömürgeci anlayışın Batılı toplumların daima gelişmiş; güneyin ise daima bu toplumların gerisinde ve ilkel olduğu algısına itiraz etmektedir. Post-sömürgecilik yaklaşımı, sömürgeleştirilen toplumların göz ardı edilen tarihsel ve kültürel yapıları ile bilgi üretme özelliklerinin yeniden gündeme gelmesini desteklemeye çalışmaktadır. (Toksöz, 2011: 39)

Uzaktaki Ötekilere Duyulan Sorumluluk

Söz konusu kalkınma yaklaşımı, gelişmiş ülkelerin "öteki" olarak görülen, Batılı toplumlara göre coğrafi anlamda uzakta bulunan az gelişmiş ülkelere sorumluluk bilinciyle kaynak aktarılması ve bu yolla uzaktaki az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunulması görüşünü benimsemektedir. (Toksöz, 2011: 40-41)

Sosyal Sermaye ve Kalkınma

1990'lı yıllarda gündeme gelmeye başlayan "sosyal sermaye" kavramı, bir toplumu oluşturan bireyler arasındaki güven ve işbirliğine dayalı sosyal ilişkiler bütününü ifade etmektedir. Bu ilişkilerin yansımasının ekonomik hayatta da etkili olacağına dikkat çekmektedir. Sosyal sermaye kavramının önemi, Putnam (1993)'ın yerel yönetimlerin başarısına dair gerçekleştirdiği çalışmasında bu kavrama yer vermesiyle giderek artmış bulunmaktadır. (Toksöz, 2011: 41) Putnam (1993), kalkınmanın gerçekleşebilmesi için sivil toplum örgütlenmelerinin önemine dikkat çekmektedir. Bu durum, bireyler arasında sorumluluk duygusunu güçlendirerek, hesap verebilirliğin, şeffaflığın ve aynı zamanda ekonomik verimliliğin de artmasını sağlamaktadır. (Toksöz, 2011: 42) Bu yaklaşım, özellikle ABD ve Dünya Bankası tarafından benimsenmiş ve zamanla uluslararası boyutta kalkınma çalışmalarındaki kullanımı artmıştır.

Sosyal Dışlanma ve Kalkınma

Bu yaklaşıma göre bir birey, yaşadığı toplumdaki temel faaliyetlere diğer bireylerle eşit düzeyde katılım sağlayamıyorsa sosyal anlamda toplumdan dışlanmış durumdadır. Söz konusu temel faaliyetler arasında barınma, gıdaya erişim, gelir ve refah düzeyinden eşit düzeyde faydalanma, eğitim, sağlık hizmetleri ve istihdama erişim gibi faaliyetler yer almaktadır. Bu yaklaşım, bireylerin sosyal dışlanmaya maruz kalmasına sebep olacak her türlü etkenle mücadele edilmesini savunarak adil bir kalkınmanın gerçekleştirilmesini desteklemektedir. (Toksöz, 2011: 42-43)

Ekonomik kalkınmada kavramsal gelişmeler, ölçümlenmesinde ve izlenmesinde kullanılan göstergelerde de değişiklikleri gerekli kılmıştır. Kalkınmanın çok

boyutluluğuna dikkat çeken bu göstergeler, dengeli bir ekonomik büyüme ve sürdürülebilir bir kalkınma için toplumsal cinsiyet eşitliğinin önemine vurgu yapmaktadır.

1.3.2. Ekonomik Kalkınmanın Temel Göstergeleri

Kalkınma düşüncesinin ortaya çıkmaya başladığı 1950'li ve 1960'lı yıllarda kalkınma kavramı sanayileşme kaynaklı ekonomik büyüme ile eşdeğer tutuluyor, kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme sağlanırsa gerçekleşebileceği savunuluyordu. 1980'li yılların sonuna kadar kalkınma düşüncesi üzerinde toplumsal ve insani faktörlerin önemi fark edilmeye başlanmış olsa da ekonomik büyümenin kalkınma üzerindeki etkisi önemini korumaya devam etmiştir. Dünya Bankası 1991 yılında yayımladığı Dünya Kalkınma Raporu'nda kalkınmaya daha geniş bir pencereden bakılması gerektiğini ve asıl amacın insanların yaşam kalitesini yükseltmek olduğunu savunmuştur. (World Development Report, 1991) 1990'lı yıllarda BM'ye bağlı kuruluşlar, kalkınmanın ekonomik göstergelerden ziyade insan refahını ölçen göstergelerle ölçülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu amaçla 1990 yılında "*İnsani Gelişme Endeksi*", 1995 yılında "*Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi*" ve 1997 yılında ise "*İnsani Yoksulluk Endeksi*" hesaplamaları gündeme gelmiştir. Günümüzde bu göstergeleri temel alarak genişletilen bazı yan göstergeler de bulunmaktadır. Tüm bunların yanında Dünya Bankası, 1960 yılından itibaren "*Dünya Kalkınma Göstergeleri*" başlığı altında raporlar yayımlamaktadır.

Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)[23]

Dünya Bankası tarafından 1960 yılından itibaren yayımlanmakta olan WDI, günümüzde altı temel temadan oluşmaktadır. Bunlar; yoksulluk ve paylaşılan refah, insanlar, çevre, ekonomi, devletler ve piyasalar ile küresel bağlantılar olarak temel başlıklarda toplanmaktadır[24]. Söz konusu temel başlıkların göstergelerine şu şekilde değinilmektedir[25]:

- *Yoksulluk ve paylaşılan refah:* Dünya Bankası'nın 2030 yılına kadar aşırı yoksullukla mücadele ve her ülkede ortak refahı teşvik etme konusundaki hedeflerine ulaşmayı ölçen göstergelerden oluşmaktadır. Bu başlık altında aşırı yoksulluk oranları ve kırsal yoksulluk oranları ölçülmektedir.
- *İnsanlar:* Eğitim, sağlık, istihdam, sosyal koruma ve cinsiyete dayalı göstergelerden oluşmaktadır. Bu başlık altında; yetersiz beslenmeye dayalı yaşına göre olması gereken ağırlıktan daha düşük ağırlıktaki çocuk oranları, kadınların eğitime ve işgücüne katılım oranları ile ulusal parlamentolarda sahip olduğu koltuk sayısı ve çocukların okullaşma oranı gibi göstergeler ölçülmektedir.
- *Çevre:* Su ve enerji gibi doğal kaynakların kullanımı, çevre kirliliği, ormanların yok edilmesi ve habitat kaybı gibi çeşitli çevresel bozulma önlemlerini kapsayan göstergelerden oluşmaktadır. Bu başlık altında; küresel orman alanlarının büyüklüğü ve yeniden ormanlandırma düzeyleri, hava kirliliği ve korumalı kara suları oranları gibi göstergeler ölçülmektedir.

[23] **WDI: World Development Indicators** anlamına gelmektedir.

[24]World Bank, World Development Indicators: http://wdi.worldbank.org/tables, Erişim tarihi: 23.09.2018

[25]World Bank, World Development Indicators, 2017: https://data.worldbank.org/products/wdi, Erişim tarihi: 23.09.2018

- *Ekonomi:* Ülkeler ve bölgeler düzeyinde ekonomik aktiviteleri açıklayan göstergelerden oluşmaktadır. Bu başlık altında; ekonomik büyüme, ülkelerin üretim ve bu üretime bağlı Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) düzeyleri gibi göstergeler ölçülmektedir.
- *Devletler ve piyasalar:* Özel yatırım ve performans, finansal sistem ve altyapı gelişimi ile kamu sektörünün yatırım ve büyümeyi beslemedeki rolüne ilişkin göstergelerden oluşmaktadır. Bu başlık altında; vergilerde ve ödemelerde usulsüzlükler, girişimcilik oranları ve ülkelerin mobil iletişim ağlarını kullanma düzeyleri gibi göstergeler ölçülmektedir.
- *Küresel bağlantılar:* Bu başlık altında küresel ticari bağlantılar ve ülkelerin birbirlerine olan ekonomik bağımlılıkları gibi ölçütlerin yanı sıra turizm ve göç oranları gibi göstergeler ölçülmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi (HDI)[26]

HDI, bir ülkenin kalkınmışlık seviyesinin yalnızca ekonomik büyüme ile ölçülemeyeceği, insanların yeterliliklerinin de kalkınmanın önemli göstergelerinden biri olduğunu vurgulamak üzere kullanılmaktadır.[27] HDI, üç temel alandaki yeterlilikleri ölçmektedir. Bu alanlar: yaşam beklentisi, eğitim ve kişi başına düşen gayri safi milli gelir olarak kabul edilmektedir. HDI, söz konusu 3 değişkene bağlı indislerin geometrik ortalamalarının alınmasıyla elde edilmektedir[28].

[26] **HDI: Human Development Index** anlamına gelmektedir.

[27] UNDP, Human Development Index (HDI): http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi, Erişim tarihi: 23.09.2018

[28] UNDP, Human Development Reports Technical Notes: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2018_technical_notes.pdf, Erişim tarihi: 23.09.2018

Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (IHDI)[29]

IHDI, bir ülkenin sağlık, eğitim ve gelir düzeyindeki gelişmişlik seviyesinin o ülkenin nüfusu üzerindeki dağılımını ölçmektedir. Bu ölçümü gerçekleştirirken her bir değişkenin ortalama değerini, o değişkene ilişkin eşitsizlik düzeylerini dikkate alarak hesaplamaktadır. Dolayısıyla ülkeler arasındaki mükemmel eşitlik durumlarında IHDI, HDI'ya eşit olmakta; eşitsizlik arttıkça IHDI, HDI'nın gerisinde kalmaktadır.

IHDI, HDI'da yer alan değişkenlerin eşitsizliğe uyarlanmış indislerinin geometrik ortalamalarının hesaplanmasıyla elde edilmektedir[30].

Cinsiyet Gelişim Endeksi (GDI)[31]

GDI, HDI göstergeleri olan yaşam beklentisi, eğitim ve kişi başına düşen gayri safi milli gelir verilerinin kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikleri dikkate alarak hesaplanmasıyla elde edilmektedir. GDI, insani kalkınma ölçütlerindeki cinsiyet eşitsizliklerini anlamak ve bu eşitsizlikleri gidermeye yönelik çözüm önerilerini geliştirme konusunda referans niteliği taşımaktadır.[32]

---

[29] **IHDI: Inequality-Adjusted Human Development Index** anlamına gelmektedir.

[30] UNDP, Human Development Reports Technical Notes: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2018_technical_notes.pdf, Erişim tarihi: 23.09.2018

[31] **GDI: Gender Development Index** anlamına gelmektedir.

[32] UNDP, Gender Development Index (GDI): http://hdr.undp.org/en/content/gender-development-index-gdi, Erişim tarihi: 23.09.2018

Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (GII)[33]

GII, insani gelişimde cinsiyete bağlı eşitsizlikleri ölçmek üzere kullanılmaktadır. Bu ölçümü gerçekleştirirken üreme sağlığı, toplumsal ve siyasi alanda temsil yetkisi ve işgücü piyasalarına erişim gibi değişkenleri kullanmaktadır.[34] Sıfır ve bir arasında değerler alan endeksin değeri, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlik düzeyi arttıkça bire; eşitlik düzeyi arttıkça sıfıra yaklaşmaktadır.

Küresel Çok Yönlü Yoksulluk Endeksi (MPI)[35]

MPI, küresel nüfusun %74'ünü oluşturan 104 gelişmekte olan ülkede çok boyutlu yoksulluğu ölçmektedir. Bu ölçümü gerçekleştirirken gelişmekte olan ülkelerdeki çocuk ölüm oranları ve gıdaya erişim; eğitim seviyesi ve okula devam oranları ile temiz içme suyuna erişim, hijyen koşullarının devamlılığı, elektriğe erişim ve konutlaşma oranları gibi temel yaşam standartlarındaki durumu göz önünde bulundurmaktadır. Ülkeler arası yoksulluk karşılaştırmasına izin veren endeks, ülkeler içindeki eşitsizlikleri ölçerken ülkeleri ve bölgeleri kentsel ve kırsal olmak üzere alt gruplara ayırırken yaş gruplarını da dikkate alarak ölçüm yapmaktadır. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) için 2030 Gündemi ile yoksulluğa karşı çok boyutlu yaklaşımların ve alınması gereken tedbirlerin önemi bir kez daha vurgulanmıştır.[36]

---

[33] **GII: Gender Inequality Index** anlamına gelmektedir.

[34]UNDP, Gender Inequality Index (GII): http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii, Erişim tarihi: 29.09.2018

[35] **MPI: Multidimensional Poverty Index** anlamına gelmektedir.

[36] UNDP, 2018 Global Multidimensional Poverty Index (MPI): http://hdr.undp.org/en//2018-MPI, Erişim tarihi: 29.09.2018

1.4. TOPLUMSAL CİNSİYET VE KALKINMA YAKLAŞIMINA DOĞRU

Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin üçüncü ve beşinci (BKH 3 ve BKH 5); Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin beşinci (SKH 5) maddesinde yer alan kadın yaşamının iyileştirilmesi yoluyla kalkınmayı gerçekleştiren hedeflerde değinildiği gibi alternatif kalkınma yaklaşımları ve hedefleri arasında kadınlara ve kadın haklarına büyük ölçüde yer verilmektedir. Feminist iktisat, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kalkınma alanlarında önemli çalışmaları bulunan Amartya Sen, "*Özgürlükle Kalkınma"* adlı kitabında, özgürlüklerden yararlanma konusunda kadınların erkekler karşısındaki dezavantajlı konumuna ve kadınların başta eğitim olmak üzere iktisadi kaynaklara erişiminin kalkınma üzerindeki hayati önemine ve gerekliliğine vurgu yapmıştır. (Toksöz, 2011: 30-31) 1980'li yıllardan sonra gündeme gelen alternatif kalkınma yaklaşımları da kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmemesi, insanların her türlü politik, sosyal, kültürel ve manevi ihtiyaçlarının eşitlik ilkesi altında yerine getirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Bu başlık altında, kalkınma kavramında kadınların ne şekilde ve hangi yaklaşımlar altında ele alındığına yer verilecek olup, bu yaklaşımların evrimsel süreçleri ayrı ayrı incelenecektir.

1.4.1. Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı (WID)[37]

1970'li yıllara kadar kadınlar kalkınma düşüncesinin ve kalkınmanın getirilerinin dışında tutulmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde kadınlar ağırlıklı olarak tarımsal üretimde yer almakta, üretimdeki modern tekniklerin ve teknolojik gelişmelerin dışında

[37] **WID: Women in Development** anlamına gelmektedir.

kalmaktadır. 1950'li yıllardan 1970'li yıllara kadar geçerliliği olan modernizasyon teorisi, toplumlar modernleştikçe kadınların da bundan yararlanacağını savunmaktadır. Ancak 1970'li yılların başında modernizasyon teorisinin varsayımlarının gerçekleşmediğinin görülmesi, Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı (WID)'nın gündeme gelmesinde etkili olmuştur. WID yaklaşımı, Ester Boserup'un 1970 yılında yayımlanan "*Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü"* adlı kitabı ile gündeme gelmiştir. (Rathgeber, 1989) Boserup (1970), kadınların ağırlıklı olarak tarımsal üretimde yer aldıklarını, gelişmekte olan sanayi istihdamı içerisinde kadınların payının düşük olduğunu vurgulamıştır. Boserup (1970)'a göre kadınlar, eğitim hizmetlerine yeteri düzeyde erişemedikleri için kalifiye işgücü haline gelememekte ve niteliksiz işlerde yoğunlaşmaktadırlar. Eğitim düzeyi kadınlara göre daha yüksek olan erkekler, kadınlar karşısında nitelikli işgücü haline gelmekte ve bu durum kadınlar ve erkekler arasındaki üretkenlik ve gelir farkını giderek artırmaktadır. (Toksöz, 2011: 51-52)

WID yaklaşımı, kadınların kalkınma düşüncesinden ve kalkınmanın getirilerinden uzak kaldığını vurgulayarak, kadınların kaynaklara ve haklara erişimini kolaylaştırarak kalkınma sürecine dâhil olması gerektiğini savunmaktadır. WID yaklaşımı, kadınlara ilişkin konuların BM ve diğer uluslararası kuruluşlarda görünür hale gelmesini sağlamıştır. BM, 1975 ve 1985 yılları arasındaki dönemi "Kadın On Yılı" (*Decade for Women*) olarak duyurmuştur. Muyoyeta (2007)'ya göre bu süreçte kadın istihdamı ile ilgili en önemli başarılardan biri sanayideki makineleşme sürecine kadınların da dâhil olmaya başlamış olmasıdır. (Muyoyeta, 2007)

WID yaklaşımı, kadınların kalkınmanın getirilerinden neden daha az yararlandığını araştırmak yerine var olan kalkınma süreçlerine nasıl dâhil olabileceği sorusuna cevap aramıştır. (Toksöz, 2011: 54) Muyoyeta (2007)'ya göre WID yaklaşımı, kadınlar ve

erkekler arasındaki eşitsizlikler üzerinde yoğunlaşmış ve bu eşitsizlikleri ortaya çıkaran sosyal, kültürel, politik ve ekonomik faktörleri göz ardı etmiştir. (Muyoyeta, 2007) WID yaklaşımı aynı zamanda kadınların gelir getirici üretken faaliyetleri üzerine odaklanmakta ve yeniden üretici faaliyetlerin kadınların iş yükünü ne derece artırdığını görmezden gelmektedir. (Toksöz, 2001; Rathgeber, 1989)

1.4.2. Kalkınma ve Kadınlar Yaklaşımı (WAD)[38]

WID yaklaşımına getirilen en büyük eleştiri, *"kadınları kalkınmaya dâhil etme*" anlayışının kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikleri daha çok artırdığı yönünde olmuştur. 1970'li yılların sonlarında WID yaklaşımına gelen eleştiriler üzerine Kalkınma ve Kadınlar (WAD) yaklaşımı gündeme gelmiştir. (Muyoyeta, 2007) Muyoyeta (2007)'ya göre kadınlar, kalkınma sürecinin daima önemli aktörleri arasında yer almıştır. WAD yaklaşımı bu nedenle, WID yaklaşımının temelini oluşturan *"kadınları kalkınmaya dâhil etme"* anlayışının yanlış olduğunu vurgulamaktadır. (Toksöz, 2011; Muyoyeta, 2007)

WAD yaklaşımı, kadınlar ve erkekler arasındaki gelir dağılımındaki eşitsizlikler ve sınıf farklılıklarından dolayı kadınların küresel ekonomik yapılardan erkeklerle eşit düzeyde faydalanamadığına dikkat çekmiştir. Muyoyeta (2007), WAD yaklaşımının bu tür eşitsizliklerin ülkeleri kalkınma alanında daha da geriye götürdüğünü savunmaktadır. (Muyoyeta, 2007) Rathgeber (1989), WAD yaklaşımına göre kadınların kalkınmadaki rolünün ancak kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikler giderildikçe güçleneceğine dikkat çekmektedir. (Rathgeber, 1989)

[38] **WAD: Women and Development** anlamına gelmektedir.

WAD yaklaşımı küresel yapılar karşısında kadınların yaşadığı sorunları erkeklerinkinden bağımsız olarak değerlendirmemektedir. WAD yaklaşımı da WID yaklaşımı gibi kadınların gelir getirici üretken faaliyetleri üzerine odaklanmakta ve yeniden üretici faaliyetlerin kadınların iş yükünü ne derece artırdığını görmezden gelmektedir. (Toksöz, 2011; Rathgeber, 1989) Toksöz (2011)'e göre WAD yaklaşımı aynı zamanda kadınların maruz kaldıkları ataerkil toplum yapısının getirdiği baskılar ve değişen üretim tarzları arasındaki ilişkileri analiz etmemektedir. (Toksöz, 2011: 70)

1.4.3. Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı (GAD)[39]

1980'li yıllara kadar kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme ile ilişkilendirildiği; insanların kültürel, sosyal ve politik ihtiyaçlarının göz ardı edildiği kalkınma düşüncesine 1980'li yıllarda alternatif kalkınma yaklaşımlarının da ortaya çıkması üzerine feministlerden ve kalkınma alanında çalışan kadın akademisyenlerden büyük eleştiriler gelmiştir. Toksöz (2011)'e göre, alternatif kalkınma yaklaşımlarında kadınların ev içi ve ev dışında kendi hayatlarını denetleme ve seçme özgürlüğü ile ulusal ve uluslararası düzeyde kadınların maruz kaldığı her türlü eşitsizliğe ve baskıya karşı çıkılması konuları feminizmin uzun dönemli hedefleri arasında yer almaktadır. (Toksöz, 2011: 63)

BM'nin 1975 ve 1985 yılları arasındaki dönemi "Kadın On Yılı" ilan etmesi, kadın emeğinin kalkınmadaki rolünü açığa çıkarmak adına önemli rol oynamıştır. BM'nin kadın konulu çalışmalarına ek olarak dünya genelinde alternatif konferanslar düzenlenmiş ve bu konferanslarda kadın araştırmacılar ve aktivistler dünya çapında işbirlikleri oluşturmuşlardır. (Toksöz, 2011: 63) 1984 yılında BM On Yılı konferansları

[39] **GAD: Gender and Development** anlamına gelmektedir.

sırasında güneyli feministler tarafından ekonomik ve politik krizlerin özellikle yoksul kadınları nasıl etkilediği ve kadınların kalkınmadaki yeri sorgulanmış olup, sürdürülebilir kalkınma önerileri geliştirebilmek adına DAWN[40] adı verilen bir forum kurulmuştur.[41] DAWN'a göre kalkınma, maddi kaynakların eşit dağıtıldığı, insanların sosyal, politik, kültürel ve manevi tüm ihtiyaçlarının karşılandığı, her türlü eşitsizlikle mücadele edilen toplumların oluşumu ile mümkündür. Bu anlayışa göre, kadınların yeniden üretici faaliyetleri göz ardı edilmemeli, adil bir toplum yaratılması için kaynakların etkin kullanımı adına askeri harcamalar ve az gelişmiş ülkelerin borçları azaltılmalıdır. Toksöz (2011), DAWN'ın görüşlerinin 1980'li yıllarda ortaya çıkan alternatif kalkınma yaklaşımları içerisinde yer almış olduğunu vurgulayarak, Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma (GAD) yaklaşımının ortaya çıkmasında etkili olduğuna dikkat çekmektedir. (Toksöz, 2011: 63-64)

Dünya çapında yapılan çeşitli araştırmalar, kadınların üretici ve yeniden üretici faaliyetlerini kabul ederken, kadınların biyolojik yeniden üretim rollerini, yani çocuk doğurmaları sonucu ömür boyu ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmek zorunda olmaları durumuna karşı çıkmışlardır. Toplumsal cinsiyet kavramı, kadınların ev içi işlerle ve erkeklerin de gelir getirici işlerle ilgilenmesinin biyolojik değil toplumsal bir işbölümü olduğuna dikkat çeken bir kavram olarak gündeme gelmiştir. 2012 yılında Dünya Bankası'nın "*Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma*" başlığı ile yayımladığı "Dünya Kalkınma Raporu"na göre toplumsal cinsiyet kavramı, toplumlarda kadın ve erkeklere atfedilen kalıplaşmış sosyal davranışlar ve beklentileri ifade etmektedir. Toksöz (2011)'e göre kalkınma çalışmaları yönünden toplumsal cinsiyet kavramı, kadınların çocuk doğurmaları sonucu çocuk bakımı ve ev işi hizmetlerini üstlenmeleri,

[40] **DAWN:** Development Alternatives with Women for a New Era
(Yeni Bir Çağ için Kadınlarla Kalkınma Alternatifleri)

[41]DAWN resmi web sitesi: http://dawnnet.org/about/history/ Erişim tarihi: 07.10.2018

yani yeniden üretici faaliyetlerden sorumlu tutulmaları nedeniyle kalkınma sürecinin dışında kalması durumundan ötürü önem kazanmaktadır. (Toksöz, 2011: 66)

1980'li yıllarda ortaya çıkan GAD yaklaşımı, WAD yaklaşımında olduğu gibi sınıf farklılıklarının önemini kabul etmekte ve aynı zamanda ataerkil toplum yapısının kadınları baskı altına alan boyutu ile de ilgilenmektedir. GAD yaklaşımı ekonomik, sosyal ve politik hayata kadınlarla erkeklerin eşit katılması gerektiğine dikkat çekmekte ve bu alanlarda kadınlara neden daha az rol verildiğini sorgulamaktadır. (Toksöz, 2011: 66)

GAD yaklaşımı, kadınların aile içinde maruz kaldığı baskıya dikkat çekerek özel alana girmekte ve aile içi ilişkileri incelemektedir. Bu yaklaşıma göre kadınların özgürleşmesini teşvik etme yolunda devletin sosyal hizmet dağıtıcısı rolünün önemli bir payı bulunmaktadır. Rathgeber (1989), GAD yaklaşımının kadınları kalkınmanın pasif faydalanıcıları olarak değil, değişimin ajanları olarak görmekte olduğunu iddia etmekte ve kadınların siyasi alanda söz sahibi olabilmeleri için örgütlenmeleri gerektiğinin önemine vurgu yapmaktadır. (Rathgeber, 1989)

Kalkınmada Kadın (WID) ve Kalkınma ve Kadın (WAD) yaklaşımları, kadınları kalkınmanın pasif yararlanıcıları olarak görmektedir. 1980'li yıllarda gündeme gelen Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma (GAD) yaklaşımı ise, kadınları kalkınma alanındaki değişimin ajanları olarak görmekte; kadınları yalnızca gelir getirici faaliyetleri ile değil, yeniden üretici faaliyetleri ile de değerlendirmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda kalkınmanın gerçekleşebilmesi için kadınların toplumsal, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda da söz sahibi olması gerektiğine vurgu yapmakta ve kadınların başta aile içinde olmak üzere toplumda maruz kaldıkları baskı ortamı ile de ilgilenmektedir.

1979 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve günümüze kadar 187 ülke tarafından onaylanan "*Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (CEDAW)*[42]*"* ile 4-15 Eylül 1995 yılında Pekin'de gerçekleştirilen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı sonrasında yayımlanan "*Pekin Deklarasyonu"*[43] gerçek anlamda bir kalkınma için kadın-erkek eşitliğinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Amartya Sen'in kalkınma anlayışına göre toplumsal cinsiyet eşitliği, kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için temel amaçlardan biri olmalıdır. Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH)'nin 3 ve 5 numaralı hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'nin 5 numaralı hedefi de toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını kalkınmanın bir gereği olarak görmektedir.

2012 yılında yayımlanan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma" başlıklı Dünya Kalkınma Raporu'na göre, toplumsal cinsiyet eşitliği üç şekilde diğer kalkınma göstergelerini iyileştirebilmektedir. İlk olarak kadınların eğitime ve istihdama erkeklerle eşit şartlarda erişmesi, küreselleşen dünyada gittikçe önem kazanmaktadır. İkinci olarak kız çocukları ve kadınların toplumsal statülerinin iyileştirilmesi, diğer birçok kalkınma sonucunu beslemektedir. Son olarak, kadınların sosyal ve siyasal alanlarda erkeklerle eşit söz hakkına sahip olması, zamanla daha eşitlikçi ve daha güçlü sosyal ve siyasal yapıların ve politika araçlarının gelişmesini sağlayacaktır. (Dünya Bankası, 2012)

Ecevit (2010)'e göre, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirebilme yolunda kadınları bu sürecin dışında düşünmek mümkün değildir. Kadınların istihdama kazandırılması, dengeli bir büyüme ve sürdürülebilir kalkınma açısından büyük önem

[42]CEDAW, 1979. Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm Erişim tarihi: 22.10.2018

[43] Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu, 1995. Tam/orijinal metne ulaşmak için bkz: http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf Erişim tarihi: 22.10.2018

taşımaktadır. Ecevit (2010), kadınların erkeklerle eşit düzeyde yer almadığı ekonomik yapıların varlığında sürdürülebilir bir kalkınma sürecinin gerçekleşemeyeceğini savunmaktadır. (Ecevit, 2010) Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 2013 yılında yayımlanan "Her Alandaki Kadın İstihdamının Artırılması ve Çözüm Önerileri Komisyon Raporu"na göre, bir ülkenin gelişmiş ülkeler sınıfında yer aldığını gösteren en büyük belirleyicilerden biri, kadınların ekonomik, sosyal ve siyasal hayata erkeklerle eşit düzeyde katılmasıdır. Kadınların ekonomik hayata katılımını gösteren en önemli göstergelerden biri ise işgücüne ve istihdama katılım oranlarıdır. Rapora göre, gelişmiş ülkelerin ortak özellikleri arasında kadınların istihdama katılım oranlarının yüksek oluşu yer almaktadır. (TBMM, 2013) Özdemir vd. (2012) çalışmalarında, etkin bir kalkınmanın sağlanabilmesi yolunda kadın işgücünün yok sayılmasının, yetersiz ve/veya yanlış alanlarda kullanımının ekonomik anlamda bir kayıp olacağına işaret etmektedir. (Özdemir vd., 2012)

Ecevit (2010)'e göre, kadın istihdamının artması sonucu, hane halkı içerisindeki gelir artacak, yoksulluk azalacak ve ülkelerin GSYİH düzeylerinde artış yaşanacaktır. (Ecevit, 2010) Karabıyık (2012), hane içinde gelirin yalnızca erkek tarafından karşılanması halinde kadının bağımlılık düzeyinin artacağını savunmaktadır. Karabıyık (2012)'a göre gelir getirici erkek bireyin herhangi bir sebep yüzünden belirli süreyle gelir getirememesi halinde hane içindeki yoksulluk düzeyi artacaktır. (Karabıyık, 2012) TBMM raporuna göre, kadınların istihdama katılımı, gelir elde etmeleri sonucu ailelerine olan ekonomik bağımlılıklarının yok olmasının yanı sıra kendi ayakları üzerinde durabilmelerini, karar alma mekanizmalarının gelişmesini ve kendilerine olan güvenlerinin artmasını da sağlamaktadır. (TBMM, 2013) Kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları, aile içinde maruz kaldıkları şiddet, taciz, erken yaşta evlilik ve doğum konularıyla da baş edebilmelerini güçlendirecektir. Karabıyık (2012)'a

göre, kadınların istihdam edilmeleri aynı zamanda rutin olarak gerçekleştirdikleri ev işleri ile de daha az ilgilenerek, kendilerini daha yaratıcı alanlarda geliştirmelerine de olanak tanımaktadır. (Karabıyık, 2012) Araştırmalar, genel olarak çalışan kadınların çalışmayan kadınlara kıyasla çocuklarının geleceği ile ilgili doğru kararların alınmasında daha önemli rol üstlendiği sonucunu da ortaya çıkarmaktadır. (DPT ve Dünya Bankası, 2009)

Dünya genelinde toplumsal cinsiyet eşitliğini desteklemek ve kadınların istihdam alanında daha aktif rol üstlenmelerini teşvik etmek amacıyla başta BM, UNDP, Dünya Bankası ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi uluslararası kuruluşların önde gelen araştırmaları ve yayımları bulunmaktadır. Ülkemizde de aynı amaçla ulusal nitelikte birçok strateji belgesi ve eylem planı yürürlüğe girmiştir. Bunlardan en önemlileri, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı (2008-2013), Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-2023), Kadın İstihdamı Eylem Planı (2016-2018) ve Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023) olarak sayılabilmektedir. Bu belgelere ek olarak aynı amaçla kabul edilen birçok uluslararası doküman da ülkemizce onaylanarak uygulamaya geçirilmiştir.

Kadınların Çalışmasına Yönelik Toplumsal Önyargılar

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanamamasının önündeki katı toplumsal normlar arasında kadınların ücretli bir işte çalışmaya uygun olmadığı ve eve gelir getirmesi gereken kişinin yalnızca erkek olması gerektiği yönünde önyargılar bulunmaktadır. (TBMM, 2013) DPT ve Dünya Bankası (2009); Korkmaz ve Korkut (2012); Kılıç ve Öztürk (2014) ve Kasa ve Alptekin (2015) çalışmalarında, kadınlara yüklenen toplumsal roller arasında güler yüzlülük, sabır, uysallık ve itaatkârlık gibi özelliklerin

bulunduğunu savunmaktadırlar. Çalışmalarında, ataerkil toplum yapısının kadınlara dayatmış olduğu kendi hayatları ile ilgili karar alamama probleminin, kadınların eğitim gerektirmeyen ev içi ve ev dışı ortamlarda temizlik, çocuk ve yaşlı bakımı, el becerisine dayalı niteliksiz işler ile bazı sektörler düşünüldüğünde ise cinsel cazibeyi gerektiren düşük ücretli işlerde yoğunlaşmalarına sebep olduğunu vurgulamaktadırlar. (DPT ve Dünya Bankası, 2009; Korkmaz ve Korkut, 2012; Kılıç ve Öztürk, 2014; Kasa ve Alptekin, 2015) Bu anlayış doğrultusunda ev içi işler, çocuk ve yaşlı bakımı gibi hizmetler kadınların asli sorumluluğu olarak görülmekte, kadınların çalışması halinde kendilerine dayatılmış bu sorumlulukları yeterince yerine getirememelerinden kaynaklanan problemler yaşanılacağı düşünülmektedir.

Özkaplan (2009), ev içinde gerçekleştirilen günlük üretim faaliyetleri ile çocuk, hasta ve yaşlı bakımı gibi hizmetleri de kapsayan yeniden üretim kavramını üç şekilde incelemektedir. Bunlar; hane halkının ertesi gün yeniden işe gidebilecek hale getirilmesi kapsamında fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarının karşılanması anlamındaki işgücünün yeniden üretimi, toplumsal ilişkilerin devamlılığının sağlanması anlamında toplumsal yeniden üretim ve çocukların geleceğe yönelik yetiştirilmesi için harcanan emek anlamında insanların yeniden üretimidir. (Özkaplan, 2009) Söz konusu yeniden üretim faaliyetlerinin tamamı kadının görünmeyen emeği olarak nitelendirilmekte ve ekonomiye bir katkısı olmadığı düşünülmektedir. Korkmaz ve Korkut (2012) çalışmalarında bu durumun, kadının görünmeyen emeğinin önemsizleştirilmesine yol açtığına ve kadın emeğinin sömürülmesini kolaylaştırdığına dikkat çekmektedir. (Korkmaz ve Korkut, 2012)

Özer ve Biçerli (2003) ve Kasa ve Alptekin (2015) çalışmalarında, Türkiye'de kadınların istihdam alanında yaşadığı en büyük problemlerden bir diğeri olarak ücretsiz

aile işçiliğine vurgu yapmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ücretsiz aile işçiliğini "*aile bireylerinden bir ya da birkaçının aile işletmelerinde karşılıksız olarak çalışması*" şeklinde tanımlamaktadır. Ücretsiz aile işçiliğinin ağırlıklı olarak kırsal kesimde tarım sektöründe yaşandığı bilinmektedir. (Özer ve Biçerli, 2003; Kasa ve Alptekin, 2015)

İKİNCİ BÖLÜM

KADIN İSTİHDAMI VE İŞGÜCÜ PROFİLİ

Çalışmanın bu bölümünde tarihsel süreçte kadın istihdamı ve karşılıksız kadın emeği kavramına değinilecek, ardından Türkiye'de kadın istihdamı ve işgücü profili ile karşılıksız kadın emeğinin hangi boyutlarda olduğu çeşitli istatistikî verilerle değerlendirilecektir.

2.1. TARİHSEL SÜREÇTE KADIN İSTİHDAMI

Dünya genelinde kadınların çalışma yaşamındaki konumuna bakıldığında, kadının çalışma yaşamının dışında kalarak, ev işleri ve çocuk bakımı gibi faaliyetlerle ilgilenmesi gerektiği anlayışı benimsenmiştir. Özer ve Biçerli (2003), sanayileşme ve köyden kente göç sonrası kadınların bir kısmının tekstil sektöründe düşük ücretler ve olumsuz çalışma koşulları altında uzun sürelerle istihdam edildiğine, sanayi sektöründe istihdam edilemeyen kadınların bir kısmının ise kentsel bölgelerde temizlikçi olarak iş bulabildiklerine dikkat çekmiştir. Sanayi Devrimi'nin beraberinde getirdiği sanayileşme süreci İngiltere'den sonra öncelikli olarak Fransa'da, sonrasında ise tüm Avrupa'da etkisini göstermiştir. Sanayileşmenin kadın işgücü yapısı üzerindeki etkileri Avrupa ile sınırlı kalmamış, ABD'de de kendini hissettirmiştir. ABD'de ücretsiz aile işçisi şeklinde tarım sektöründe faaliyet gösteren kadınlar, sanayi sektöründe çalışmaya başlamışlardır. Özer ve Biçerli (2003), sanayileşme ile birlikte kadınların zamanla imalat sektörü dışında hizmet sektöründe de çeşitli faaliyet kollarında istihdam edilmeye başladıklarını vurgulamıştır. (Özer ve Biçerli, 2003)

İkinci Dünya Savaşı döneminde ise kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranında ciddi miktarlarda artış yaşanmıştır. Özer ve Biçerli (2003) bu artışın sebeplerini iki şekilde açıklamıştır. İlk olarak, erkeklerin savaşa katılmaları sonucu düşen hane içi geliri artırma çabası, kadınların istihdama katılmasında önemli bir faktör olmuştur. İkinci olarak, erkeklerin savaşa katılmalarıyla birlikte işgücü piyasasında işgücü talebi artmış ve bu durum kadınların işgücü piyasasına katılmalarını teşvik etmiştir. Özer ve Biçerli (2003)'ye göre İkinci Dünya Savaşı sonrasında ev aletleri teknolojisinde yaşanan gelişmeler sonucu ev işlerinin kolaylaşması da kadınların işgücü piyasalarına yönelmelerinde önemli bir faktör olmuştur. (Özer ve Biçerli, 2003)

Sanayileşme sonucu Latin Amerika ülkelerindeki kadınlar, 20.yüzyılın başından 1960'lara kadar olan dönemde, sanayi sektöründeki gelişmelerden yeterince yararlanamamış ve sanayi sektöründe yeterli düzeyde istihdam edilememişlerdir. Kadınlar bu dönemde gıda ve dokuma sektörleri gibi sektörlerde düşük oranlarda istihdam edilmektedirler. Toksöz (2011) kitabında, bu dönemde Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde ithalata dayalı ve sermaye yoğun teknolojilerin kullanıldığı yapısal olarak bağımlı ekonomik kalkınma sürecinde kadınlar yerine erkeklerin daha ön plana geçmiş olduğunu vurgulamıştır. (Toksöz, 2011: 145) 20.yüzyılın son çeyreğinde gelişmekte olan ülkelerde kadınların istihdamında önemli düzeyde artış yaşanmıştır. Bu ülkelerde, tarımdan ziyade imalat sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların sayısı artmış bulunmaktadır. Kadınların sanayi sektöründe yoğunlaştığı alanlar özellikle gıda, tekstil, konfeksiyon, kimya, lastik, plastik ve elektronik olmuştur. Toksöz (2011), 1995 yılında büyümenin en hızlı olduğu Doğu Asya bölgesinde Hong Kong, Güney Kore, Tayvan, Filipinler, Singapur ve Tayland gibi bazı ülkelerde kadınların imalat sanayindeki istihdam oranının %40'ı geçmiş olduğunu belirtmiştir. (Toksöz, 2011: 146) İmalat sanayinde istihdam edilen kadınların sayısında yaşanan artışa rağmen, kadınlar

daima hiyerarşik yapının en alt basamaklarında, karar alma süreçlerine katılmaksızın ve erkeklere kıyasla düşük ücretler altında çalışmışlardır. (Toksöz, 2011: 148) Toksöz (2011)'e göre sanayileşme sürecinde dünya genelinde yaşanan gelişmelere rağmen, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde kadınların tarım dışı sektörlerdeki istihdam oranlarında önemli bir artış yaşanmamış olup, bu bölgeler dünya genelindeki en düşük kadın istihdam oranına sahip bölgeler olmuştur. 1970'li yılların ortasında bu bölgelerdeki petrol gelirindeki yaşanan artış, ülkelerdeki kişi başına düşen milli geliri artırmış ve sanayileşme yönünde güçlü bir gelişme yaşanmamıştır. Petrol gelirlerinin yetersiz olduğu Tunus ve Fas hariç tutulursa, kadınların tarım dışı faaliyetlere ve ücretli istihdama katılımının en düşük olduğu ülkeler Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri olmuştur. (Toksöz, 2011: 150) Bu sonucun ortaya çıkmasında, söz konusu ülkelerdeki yoğun ataerkil toplum yapısının etkilerinin de büyük önemi bulunmaktadır.

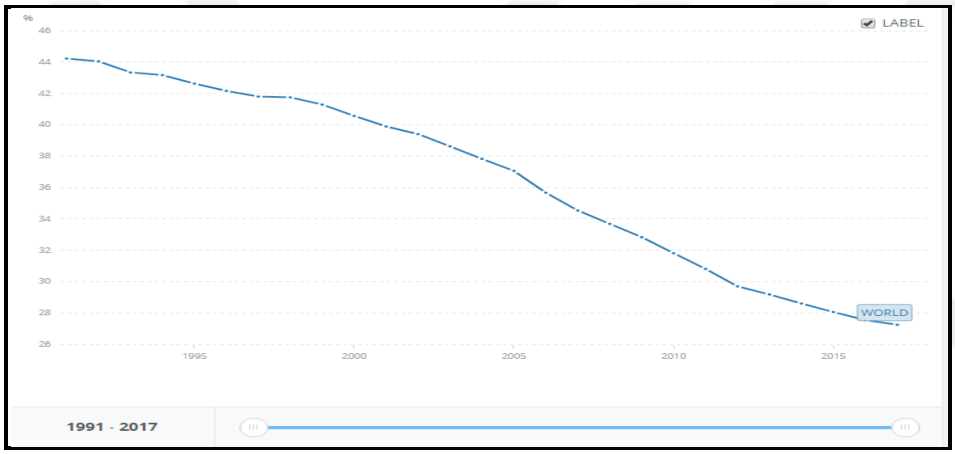
Kadınların işgücüne ve istihdama katılımında yaşanan artış özellikle 1980'li yılların sonlarında işgücü piyasasında yaşanan esnekleşmenin küresel boyutlara ulaşmasıyla meydana gelmiştir. Düzenli ve kurallı istihdam biçimleri bu yıllarda maliyetleri düşürebilmek adına yerini güvencesiz ve korumasız çalışma şekillerine bırakmış ve kadınlar bu dönemde yoğun olarak olumsuz şartlar altında çalışmışlardır. (Toksöz, 2011: 154-155) Bunun yanı sıra özellikle 1990 sonrası dönemde, eski Doğu Bloğu ülkelerindeki kadınların seks işçisi olarak çalışmasında önemli artış yaşanmıştır. Günümüzde de Güneydoğu Asya ülkelerinde kadınlar yoğun olarak bu işlerde çalışmaktadırlar.

Çakır (2008), ekonomik kriz dönemlerinde aileyi geçindirmekle yükümlü öncelikli kişinin erkek olacağı algısından ötürü işten çıkarmalarda kadınların erkeklere kıyasla daha çok tercih edildiğini vurgulamıştır. (Çakır, 2008: 34) Bununla birlikte, Berber ve

Yılmaz Eser (2008) ise kriz dönemlerinde hiç çalışmayan kadınların, eşlerinin işten çıkarılmaları sonucu azalan hane içi geliri artırmak amacıyla istihdam edilmeye başladıklarına dikkat çekmiştir. (Berber ve Yılmaz Eser, 2008: 7)

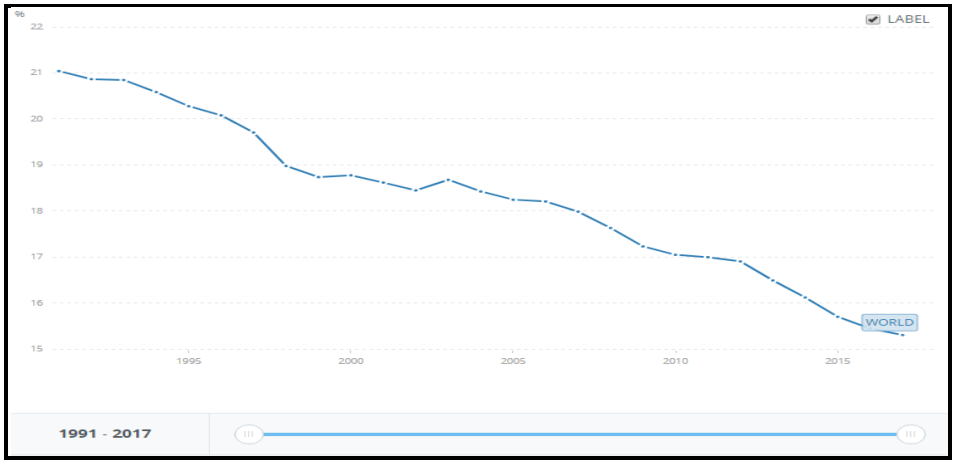
Aşağıdaki tablolarda 1991-2017 yılları arasında dünya genelinde istihdam edilen kadınların tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine göre dağılımlarında yaşanan değişiklikleri içeren eğriler yer almaktadır.

Şekil 1: Kadınların TARIM Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017)

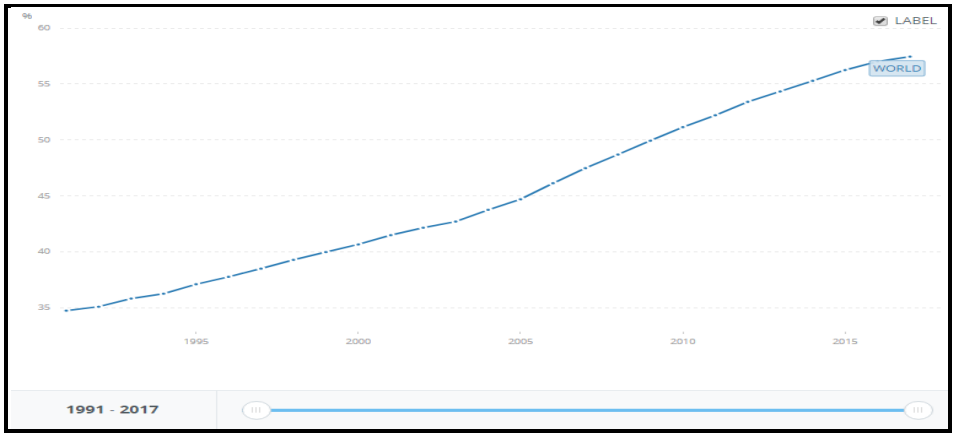
Kaynak: World Bank (https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?view=chart, Erişim tarihi: 21.11.2018)

Şekil 2: Kadınların SANAYİ Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017)

Kaynak: World Bank (https://data.worldbank.org/indicator/SL.IND.EMPL.FE.ZS?view=chart, Erişim tarihi: 21.11.2018)

Şekil 3: Kadınların HİZMET Sektöründe İstihdam Edilme Oranları (1991-2017)

Kaynak: World Bank

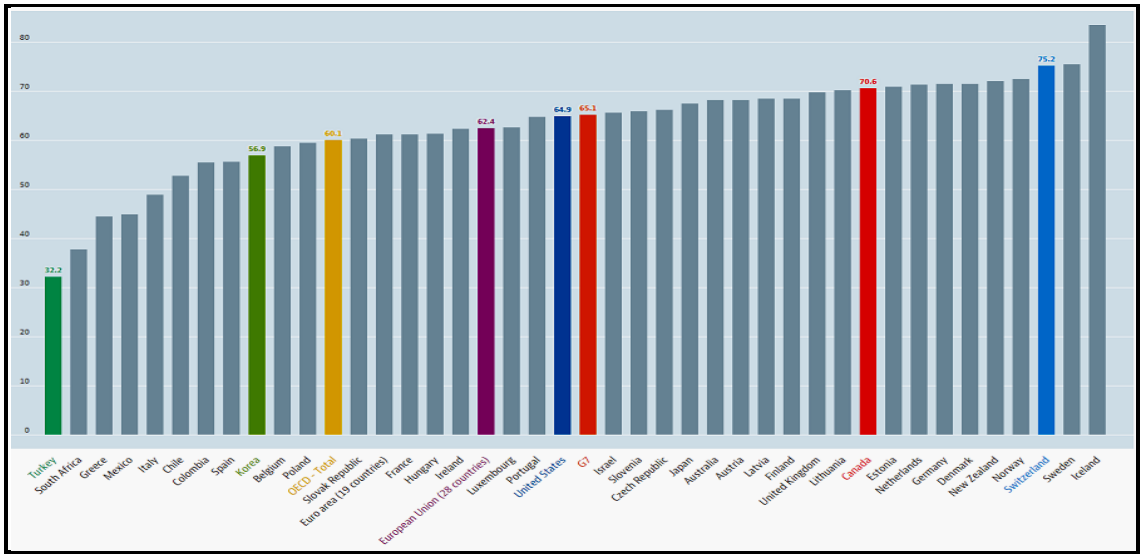
(https://data.worldbank.org/indicator/SL.SRV.EMPL.FE.ZS?view=chart, Erişim tarihi: 21.11.2018)

Kadınların 1991-2017 yılları arasında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilme oranlarını içeren eğriler incelendiğinde, kadınların zamanla tarım ve sanayi sektörlerinde giderek azalan bir istihdama sahip olduğu; hizmet sektöründe ise giderek artan bir şekilde istihdam edildiği kolaylıkla görülmektedir. Bu durum, küresel kalkınmanın bir göstergesi olarak sayılmaktadır.

ILOSTAT 2018 yılı Temmuz ayı verilerine göre[44], kadınların işgücüne katılım oranları; Afrika'da %54,4, Kuzey Amerika'da %56,6, Güney Amerika'da %54,8, Arap Devletleri'nde %18,4, Doğu Asya ülkelerinde %60,1, Orta Asya ülkelerinde %53,1 ve 28 Avrupa Birliği (AB) üye ülkesinde ortalama %51,3 olarak hesaplanmıştır.

[44]ILOSTAT Labour Statistics
https://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jspx?MBI_ID=15&_afrLoop=357726000554767&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=13hi0e4l59_46#!%40%40%3F_afrWindowId%3D13hi0e4l59_46%26_afrLoop%3D357726000554767%26MBI_ID%3D15%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D13hi0e4l59_90 Erişim tarihi: 20.07.2019

Şekil 4: Dünya Genelinde Seçili Ülkelerde Kadın İstihdamı Oranları (2013-2017)

Kaynak: OECD, Employment Rate

(https://data.oecd.org/emp/employment-rate.htm, Erişim tarihi: 25.11.2018)

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nün 2013-2017 yıllarını kapsayan çalışmasına göre, (grafikte ilk sırada yer alan) Türkiye'de kadın istihdamı oranının, OECD ülkeleri toplamı, AB ülkeleri ortalaması ve G7 ülkeleri (Almanya, ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Kanada) ile karşılaştırıldığında oldukça düşük bir seviyede olduğu göze çarpmaktadır. Berber ve Eser (2008) ile Karabıyık (2012) çalışmalarında bu durumun başlıca nedenlerini, köylerden kente göç eden kadınların yeterli eğitime sahip olmaması dolayısıyla yalnızca niteliksiz işgücü gerektiren belirli sektörlerde istihdam edilebilmesi, Türkiye'de mevcut olan ataerkil toplum yapısının etkisi olarak kız çocuklarının eğitimine önem verilmemesi ile kadınların ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilenmeleri gerektiği düşüncesi olarak göstermiştir. Çocuk bakım hizmetlerinin yetersizliğinin ve ücretlerinin yüksek olmasının da kadınların istihdama katılım oranlarının düşük seyretmesinde önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir. (Berber ve Eser 2008; Karabıyık, 2012)

2.2. KARŞILIKSIZ KADIN EMEĞİ

Kadınlar, kalkınma sürecine hane içi ve hane dışındaki emekleriyle önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Kalkınma sürecinde, kadınların hane içi yeniden üretim faaliyetlerine önem verilmeye başlanmış olsa da kadınların yeniden üretim faaliyetlerine harcadıkları emeğe iktisadi çalışmalarda yeterince yer verilmemektedir.

Adam Smith, "*Ulusların Zenginliği*" adlı kitabında, erkeklerin bireysel çıkarlarını korumalarının herkesin yararına olacağını ve bu durumun ekonomik büyümeye katkıda bulunacağını vurgulamaktadır. Adam Smith'e göre kadınlar, kendilerini diğer aile bireyleri için feda ederek yaşamalıdır. (Toksöz, 2011: 88)

Marksist kuramın önemli savunucularından Engels, kadınların tarihteki durumunu inceleyen "*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" adlı kitabında tarih boyunca maddeci anlayışa hâkim olan faktörün maddi hayatın üretimi ve yeniden üretimi olduğunu belirtmiştir. Bu anlayışa göre yeniden üretim, beslenme, barınma, giyinme gibi yaşamsal faaliyetler için gerekli araçların üretimini kapsamakta, buna ek olarak yeni nesillerin meydana gelmesi kapsamında insanların üreme faaliyetlerini de içermektedir. Bu ifadeye göre, geçimlik ihtiyaçların giderilmesi için gerekli aletlerin üretiminde erkek emeği; yeniden üretim faaliyetlerinde ise kadın emeği ağırlıklı olarak yer almaktadır. (Güneş, 2015) Engels'in adı geçen kitabına göre kadınlar, anaerkil aile örgütlenme şekilleriyle erkeklerden daha güçlü ve/veya en azından onlara eşit konumdadırlar. Erkeklerin özel mülkiyeti kontrol altında tutmaya başlamasıyla aile ilişkileri ataerkil bir yapıya dönüşmüş ve kadınlar güç kaybetmeye başlamışlardır. Kapitalizmin yükselmesi ve çekirdek ailede parayı kazanan kişinin erkek olmasıyla kadın, erkeğe bağımlı hale gelmiş ve erkeğin kadın üzerindeki kontrol gücü artmıştır.

(Toksöz, 2011: 92) Toksöz (2001)'e göre kapitalist düzende aile, tüketim birimi haline gelmiş ve kadın, hane içinde yeniden üretim faaliyetleri ile ilgilenirken; erkek de dışarıda çalışarak gelir elde etmeye başlamıştır. (Toksöz, 2011: 94)

Kapitalist ve ataerkil toplum yapısını birbirinden bağımsız yapılar olarak tanımlayan Christine Delphy, kadınlar için baş düşmanın kapitalizm değil, erkekler olduğunu savunmakta ve erkeklerin, kadınların hane içinde harcadıkları emeğe el koyduğunu iddia etmektedir. (Acar Savran ve Tura Demiryontan, 2008; Toksöz, 2011: 97) Kadınlar, hane içi üretim faaliyetlerini yerine getirmediği takdirde bu ürünler piyasadan ücret karşılığı satın alınmaktadır. Kadınlar piyasada ücret karşılığı çalışsalar bile ataerkil anlayış gereği hane içi yeniden üretim faaliyetlerinden sorumlu tutulmaktadırlar. Kadınların çalışmaları, hane içi yükümlülüklerini aksatmadan yerine getirme koşuluna bağlıdır. Bu durum kadınların emeklerinin sömürülmesine neden olmaktadır. Delphy'ye göre evlilik, kadınların emeğinin sömürülmesinde en büyük etkenlerden biridir. (Acar Savran ve Tura Demiryontan, 2008: 111)

Heidi Hartman'a göre ataerkil toplum yapısında kadın emeği, erkeklerin denetimine tabidir. Ataerkil toplum yapısında kadınlar, gelir getirici faaliyetlerden uzak bir şekilde yalnızca itaatkâr çocuklar yetiştirmekten sorumlu bireyler olarak görülmektedir. İtaatkâr çocuklar, geleceğin itaatkâr işgücü olacağından sürdürülebilir kapitalist üretim düzeni açısından büyük önem taşımaktadır. (Acar Savran ve Tura Demiryontan, 2008; Toksöz, 2011: 98)

Sylvia Walby'nin ataerkillik anlayışına göre, kadınların işgücü piyasasındaki ikincil konumları, aile içinde erkeğe bağımlı olmalarının başlıca nedenidir. Walby'ye göre kadınların piyasa koşullarında erkeklerle eşit ücrette ve imkânlarda çalışmalarının

engellenmesi, kadınları hane içinde karşılıksız çalışma şekillerine yöneltmektedir. (Toksöz, 2011: 101)

Ev emeği tartışmalarının kökeni, Mary Inman'ın 1940 yılında yayımlanan "*In Woman's Defense*" adlı çalışmasına dayanmaktadır. Inman'a göre, kadınların sömürüsü yasal, kültürel, psikolojik, ekonomik ve politik olmak üzere çok boyutludur ancak kadınların ezilmişliği, ev içinde harcadığı emekle ilişkilidir. Kadınlar her gün alışveriş, yemek yapımı, temizlik gibi bitmek bilmeyen rutin işleri gerçekleştirmektedir. Kadınların gerçekleştirdikleri ev işleri ile çocuk, yaşlı ve hasta bakımı gibi hizmetler, emek gücünün yeniden üretimidir. 1960'lı yılların sonlarında ise bu tartışmayı "*The Political Economy of Women's Liberation*" makalesiyle ilk başlatan Margaret Benston olmuştur. Söz konusu çalışmaların tamamında, kapitalist toplumlarda kadınların ezilme nedenlerini açıklama çabaları yer almaktadır. (Güneş, 2015)

Erdoğdu ve Toksöz (2013), hane içindeki alışveriş yapma, yemek pişirme, temizlik yapma, bulaşık ve çamaşır yıkama gibi gündelik faaliyetler ile çocuk, yaşlı ve hasta bakımı gibi hizmetlerin büyük çoğunluğunun toplumsal cinsiyet rolleri gereği kadınların sorumluluğu olarak görülmekte ve bu hizmetlere maddi anlamda bir değer atfedilmediğine dikkat çekmiştir. (Erdoğdu ve Toksöz, 2013) Kadınların söz konusu yeniden üretim faaliyetleri, maddi anlamda bir karşılığı olmaması yönüyle iktisadi anlamda karşılıksız emek olarak kabul edilmektedir. (Güneş, 2015) Memiş ve Özay (2011)'a göre karşılıksız emek kavramı, ağırlıklı olarak hane içi gündelik yaşamsal faaliyetlerden oluşan ve piyasada maddi bir karşılığı olmayan emek olarak tanımlanabilmektedir. (Memiş ve Özay, 2011)

Kadınlar, gelir getirici faaliyetlerde bulunsalar bile söz konusu hane içi yeniden üretim faaliyetlerinin yerine getirilmesinden de sorumlu tutulmaktadır. Güneş (2011)'e göre karşılıksız işlerde çalışan ev kadınları, gelir getirici faaliyetlerde bulunmadıkları için ev işlerini kendi sorumluluklarında görmekte; gelir sahibi kadınlar ise ev işlerini ve diğer bakım hizmetlerini ya kendileri üstlenmekte, ya da ücret karşılığı başka kadınlardan yardım almaktadırlar. (Güneş, 2011)

Feminist iktisata göre kadının hane içinde yerine getirdiği faaliyetler kapsamında, günlük bakım hizmetlerinin haricinde hane bireylerinin eğitimi, çocukların kendi ayakları üzerinde durabilen bağımsız bireyler olarak yetiştirilmesi ile kişisel ve duygusal gelişimlerinin sağlanması gibi hizmetler de bulunmaktadır. (Memiş ve Özay, 2011)

Toksöz (2011) ile Memiş ve Özay (2011) çalışmalarında, karşılıksız emeğin hane içi emek haricinde gönüllü emek, enformel alanda kullanılan emek ve geçimlik üretim biçimleri de bulunduğunu belirtmişlerdir. *Gönüllü emek*; faydalanıcılarının doğrudan aile bireyleri olmadığı çalışma türüdür. Gönüllü emek kapsamında faaliyet gösteren en önemli kuruluşlar sivil toplum örgütleridir. *Enformel alanda kullanılan emek*; kayıt dışı olarak ve sosyal güvenlik, vergi düzenlemeleri, sendikalaşma, toplu sözleşme hakları ve sosyal korunma mekanizmalarından yoksun biçimlerde çalışma anlamına gelmektedir. Kadınların faaliyet gösterdiği başlıca enformel emek biçimleri arasında ev eksenli işler, temizlik, hasta bakımı gibi ücretli ev içi hizmetleri ve kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği bulunmaktadır. *Geçimlik üretim*, tüketim için gündelik hayatın gerektirdiği mal ve hizmetlerin piyasadan temin edilmesi yerine kendi kendine üretilmesi ve üretilen mal ve hizmetlerin küçük bir kısmının piyasada ücret karşılığı satılması anlamına gelmektedir. (Toksöz, 2011; Memiş ve Özay, 2011)

2.3. TÜRKİYE'DE KADIN İSTİHDAMI VE İŞGÜCÜ PROFİLİ

Kadınların atölyelerde ve fabrikalarda ücretli olarak çalışmaya başlaması, 19.yüzyıl sonlarında başlayarak Cumhuriyet Dönemi sonrasında da devam etmiştir. Makal (2010) çalışmasında, kadınların bu dönemlerde ağırlıklı olarak ülkenin diğer bölgelerine kıyasla daha gelişmiş şehirlerinde dokumacılık, gıda, içki ve tütün sektörlerinde çalıştıklarını belirtmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde de günümüzde olduğu gibi cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının, kadınların aleyhine olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kadınlar uzun süreli çalışmakta, çalışma koşulları ise güvenlik ve sağlık açısından oldukça olumsuz şartlardadır. Kreş ve yuva olanakları ise bazı kuruluşların sağladığı imkânlar haricinde yok denecek kadar az sayıdadır. Makal (2010), Osmanlı döneminde kadın işçileri koruyan neredeyse hiçbir sosyal politika önlemi bulunmadığına, kadın işçi haklarını koruyan önemli sayılabilecek ilk düzenlemelerin erken Cumhuriyet döneminde geliştirilmeye başlandığına dikkat çekmiştir. 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu, bu düzenlemeler arasında en kapsamlı olanıdır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı dönemindeki olumsuz şartlar, bu önlemlerin uygulanmasını zorlaştırmış bulunmaktadır. Makal (2010)'a göre erken Cumhuriyet dönemi, ülke genelinde kadın istihdam oranının artmaya başladığı bir dönem olmakla birlikte, kadınların olumsuz şartlarda çalışma koşullarına maruz bırakıldığı bir dönem olma özelliği de taşımaktadır. (Makal, 2010: 35-36)

Türkiye, 1930'lu yıllardan itibaren ithal ikameci bir sanayileşme politikası izlemiş olup, bu dönemde köylerden kente göç süreci de hızlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde ülke genelinde erkeklerin savaşa katılmaları sonucu kadınlar istihdama yönelmiş ancak sanayi sektöründe istihdam edilen kadınların oranı sınırlı kalmıştır. (İşler ve Şentürk, 2016) Yılmaz ve Zoğal (2015) çalışmasında, önceleri ağırlıklı olarak ücretsiz aile işçisi

şeklinde tarım sektöründe çalışan kadınların, 1950'li yıllarda hızlanan köylerden kente göç süreci ile birlikte sanayileşmenin yoğun olduğu kentsel alanlarda özellikle imalat sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilmeye başladığını belirtmişlerdir. (Yılmaz ve Zoğal, 2015) Tarım dışı sektörde istihdam edilen kadınların oranı 1950 yılında %3,5; 1960 yılında %4,7; 1970 yılında %10; 1975 yılında ise %10,4 olarak hesaplanmıştır. 1975 yılında çalışma hayatının içinde olan kadınların %3,9'u sanayi sektöründe faaliyet gösterirken, %7,7'si hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. (İşler ve Şentürk, 2016)

1980'li yıllarda Türkiye'de ithal ikameci büyüme yaklaşımından ihracata dayalı büyüme yaklaşımına geçme kararı alınmıştır. Karabıyık (2012)'a göre bu dönemde özel sektör yatırımlarında beklenen düzeyde artış yaşanmaması, artan işgücü arzına karşılık yeterli düzeyde işgücü talebi yaratılamamasına yol açmıştır. (Karabıyık, 2012) Toksöz (2007)'e göre, Türkiye'de ihracata dayalı büyüme yaklaşımının istenen düzeyde yatırım miktarı ve işgücü talebini beraberinde getirmemesi, kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranlarında beklenen düzeyde bir artış yaşanmamasında önemli bir faktör olmuştur. Bu dönemde kadınlar, enformel istihdam biçimlerine yönelmiş, konfeksiyon faaliyetleri ise kadın istihdamındaki enformel istihdam biçiminin en tipik örneği haline gelmiştir. (Toksöz, 2007)

TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları'na göre, 1988-2017 yılları arasındaki kadın işgücüne ilişkin istatistikî verilerin dönemsel, sektörel ve bölgesel dağılımları incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır.

1988-1999 yılları arasında:

- Türkiye genelinde kadın istihdamının en yoğun olduğu alan tarım sektörü olmuştur. 1988 yılında Türkiye genelinde istihdam edilen kadınlar arasında

tarım sektöründe çalışanların oranı %76 iken; bu oran 1999 yılına gelindiğinde %62 olmuştur. 1988-1999 yılları arasında Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre[45], Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir ortalama olarak 3700 ABD Doları seviyesindedir. Bu rakam, 1990'lı yılların sonlarında artış göstermektedir. Dünya Bankası, ilgili dönemde söz konusu gelir seviyesine sahip olan ülkeleri üst-orta gelir seviyesine sahip ülke şeklinde sınıflamaktadır[46]. Bu durum Türkiye'nin 1988-1999 yılları arasında yüksek gelir grubunda olan gelişmiş bir ülke olmadığını gösteren önemli bir göstergedir. Yeterli kalkınma seviyesine erişememiş ülkelerde kadınların ağırlıklı olarak tarım sektöründe çalıştığı bilinen bir gerçekliktir.

- Kırsal kesimde istihdam edilen kadınların en yoğun olarak çalıştığı sektör yine tarım sektörüdür. 1988 yılında kırsal kesimde istihdam edilen kadınlar arasında tarım sektöründe çalışanların oranı %93 iken; bu oran 1999 yılına gelindiğinde %89 olmuştur.
- Kentsel alanlarda istihdam edilen kadınların en yoğun olarak çalıştığı sektör imalat sanayi ile hizmetler sektörüdür. 1988 yılında kentsel alanlarda istihdam edilen kadınlar arasında imalat sanayinde çalışanların oranı %32 iken; bu oran 1999 yılına gelindiğinde %27 olmuştur. 1988 yılında kentsel alanlarda istihdam edilen kadınların %32'si hizmetler sektöründe çalışırken, 1999 yılına gelindiğinde bu oran %36 olmuştur. 1999 yılına gelindiğinde hizmet sektöründe istihdam eden kadınların oranında artış yaşanması, Türkiye'de 1990'lı yılların

[45] International Monetary Fund (IMF) : https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD, Erişim tarihi: 19.03.2019

[46] World Bank: How are the income group thresholds determined? https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/378833-how-are-the-income-group-thresholds-determined , Erişim tarihi: 19.03.2019

sonlarında kişi başına düşen milli gelir artışıyla ve kentleşmenin hızlanmasıyla ilişkilendirilebilir.

- 1988-1999 yılları arasında gerek Türkiye geneli, gerekse kırsal ve kentsel bölge ayrımı yapıldığında istihdam edilen kadınların çok küçük bir kısmının inşaat ve madencilik gibi faaliyet kollarında çalıştıkları bilinmektedir.
- Söz konusu döneme ilişkin istatistikî veriler değerlendirildiğinde, Türkiye genelinde istihdam edilen kadınlar arasında tarım sektöründeki ağırlığın zamanla imalat sanayi ve hizmetler sektörüne doğru kaydığı görülmektedir.
- Bu dönemde Türkiye genelinde istihdama katılmayan kadınların en büyük nedeni ise ev işleriyle meşgul olmaları olarak ifade edilmektedir.

2000-2004 yılları arasında:

- Türkiye genelinde kadın istihdamının en yoğun olduğu alan tarım sektörü olmuştur. Bu dönemde Türkiye genelinde istihdam edilen kadınların yaklaşık %57'si tarım sektöründe çalışmıştır. 2000-2004 yılları arasında IMF verilerine göre[47], Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir ortalama olarak 4300 ABD Doları seviyesindedir. 2000 yılından 2001 yılına geçerken kişi başına düşen milli gelirde ülkede yaşanan kriz nedeniyle ciddi bir düşüş yaşanmış, 2002 yılı itibariyle toparlanma sürecine girilmiştir. Türkiye, incelenen dönemde yüksek gelir grubuna sahip bir ülke olmayarak yeteri düzeyde kalkınma seviyesine erişememiştir. Kadınların en yüksek oranda çalıştığı sektörün tarım olması, bu durumla ilişkilendirilebilir.

[47] International Monetary Fund (IMF) : https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD, Erişim tarihi: 19.03.2019

- Kırsal kesimde istihdam edilen kadınların en yoğun olarak çalıştığı sektör yine tarım sektörüdür. Bu dönemde kırsal kesimde istihdam edilen kadınların arasında tarım sektöründe çalışanların oranı yaklaşık %90 seviyesindedir.
- Kentsel alanlarda istihdam edilen kadınların en yoğun olarak çalıştığı sektör imalat sanayi ile hizmetler sektörüdür. Bu dönemde kentsel alanlarda istihdam edilen kadınlar arasında imalat sanayinde çalışanların oranı yaklaşık %25-27 seviyesinde iken; hizmetler sektöründe çalışanların oranı ise %32-38 aralığında olmuştur.
- 2000-2004 yılları arasında gerek Türkiye geneli, gerekse kırsal ve kentsel bölge ayrımı yapıldığında istihdam edilen kadınların çok küçük bir kısmının inşaat ve madencilik gibi faaliyet kollarında çalıştıkları bilinmektedir.
- Bu dönemde Türkiye genelinde istihdama katılmayan kadınların en büyük nedeni ise ev işleriyle meşgul olmaları olarak ifade edilmektedir.

Tablo 1'de 2005-2013 yılları arasında kadınların istihdam edildiği sektörlere göre yüzdelik dağılımları gösterilmektedir.

Tablo 1: 2005-2013 Yılları Arasında İstihdam Edilen Kadınların Sektörlere Göre Yüzdelik Dağılımı

YILLAR/SEKTÖRLER	TARIM	SANAYİ	HİZMET
2005	46,30	16,60	37,10
2006	43,60	16,40	40,00
2007	42,70	16,10	41,20
2008	42,10	15,70	42,20
2009	41,60	15,30	43,10
2010	42,40	15,90	41,70
2011	42,20	15,20	42,60
2012	39,30	14,90	45,80
2013	37,00	15,30	47,70

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

- 2005-2013 yılları arasındaki istatistikî veriler değerlendirildiğinde, 2011 yılına kadar Türkiye genelinde kadınların en yüksek düzeyde istihdam edildiği alanın

tarım sektörü; 2011 yılı itibariyle ise hizmet sektörü olduğu görülmektedir. IMF verilerine göre[48] 2005 yılı itibariyle Türkiye'de kişi başına düşen milli gelirde ciddi artışlar yaşanmıştır. IMF verilerine göre 2005-2013 yılları arasında Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir ortalama olarak 10.000 ABD Doları civarındadır. 2008 yılındaki küresel ekonomik krizin etkisiyle 2009 yılında kişi başına düşen milli gelirde ciddi bir düşüş olsa da, ilerleyen yıllarda önemli düzeyde artış yaşanmıştır. 2005-2013 yılları arasında tarım sektöründe istihdam edilen kadın oranı giderek azalırken, hizmet sektöründe istihdam edilen kadın oranı giderek artmıştır. İncelenen dönemde Türkiye'de kişi başına düşen milli gelirde önemli bir artış yaşanarak ekonomik büyüme ve kalkınma süreci hızlanmış, buna bağlı olarak tarım sektöründe istihdam edilen kadın oranı azalmış ve hizmet sektöründe istihdam edilen kadın oranı önemli düzeyde artmıştır.

- Söz konusu oranların Türkiye'nin coğrafi bölgelerine göre dağılımları incelendiğinde ise, tarım sektöründe istihdam edilen kadınların büyük çoğunluğunu Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan kadınların; hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların büyük çoğunluğunu ise Ankara ve İstanbul'da yaşayan kadınların oluşturduğu bilinmektedir. (TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları) Burada kentleşme ve sanayileşmeye bağlı olarak kadınların tarım sektöründen uzaklaştığı görülmektedir.
- Bu dönemde Türkiye genelinde istihdama katılmayan kadınların en büyük nedeni ise ev işleriyle meşgul olmaları olarak ifade edilmektedir. İlgili dönem içerisinde yıllar ilerledikçe ev işleri dolayısıyla istihdama katılamayan kadınların sayısında bir azalma yaşanırken, eğitim görmeleri sebebiyle istihdama katılamayan kadınların sayısında bir artış yaşanmaktadır. (TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları)

[48] International Monetary Fund (IMF) : https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD, Erişim tarihi: 19.03.2019

Tablo 2'de 2014-2017 yılları arasında kadınların istihdam edildiği sektörlere göre yüzdelik dağılımları gösterilmektedir.

Tablo 2: 2014-2017 Yılları Arasında İstihdam Edilen Kadınların Sektörlere Göre Yüzdelik Dağılımı

YILLAR/SEKTÖRLER	TARIM	SANAYİ	HİZMET
2014	32,90	17,10	50,00
2015	31,40	16,20	52,40
2016	28,70	15,90	55,40
2017	28,30	15,60	56,10

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

- 2014-2017 yılları arasındaki istatistikî veriler değerlendirildiğinde, Türkiye genelinde istihdam edilen kadınlar arasında tarım sektöründeki ağırlığın, yerini hizmet sektörüne bıraktığı görülmektedir. Belirtilen süreler arasında tarım ve sanayi sektöründe istihdam edilen kadınların oranı azalırken, hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların oranının giderek arttığı görülmektedir. IMF verilerine göre[49] 2014-2018 yılları arasında Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir ortalama 11.000 ABD Doları civarındadır. 2015 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz sebebiyle bu rakamda bir azalma yaşanmış, ilerleyen yıllarda da düşük miktarlarda azalmaya devam etmiştir. Ancak 2014-2017 yılları arasında Türkiye'de kişi başına düşen milli gelirin, önceki dönemlere kıyasla en yüksek seviyesinde olması, Türkiye'nin ekonomik kalkınma düzeyinin giderek arttığını gösteren faktörlerden biridir. Bu dönemde kadınların en yüksek oranda istihdam ettiği sektörün hizmet sektörü olması da bunun bir göstergesi olarak sayılmaktadır.
- Söz konusu oranların Türkiye'nin coğrafi bölgelerine göre dağılımları incelendiğinde ise, tarım sektöründe istihdam edilen kadınların büyük çoğunluğunu Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Ortadoğu Anadolu

[49] International Monetary Fund (IMF) : https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD, Erişim tarihi: 19.03.2019

bölgelerinde yaşayan kadınların; hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların büyük çoğunluğunu ise Ankara ve İstanbul'da yaşayan kadınların oluşturduğu bilinmektedir. (TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları) Burada yine Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerdeki kentleşme ve sanayileşmenin etkisi görülmektedir.

- Bu dönemde Türkiye genelinde istihdama katılmayan kadınların en büyük nedeni ise ev işleriyle meşgul olmaları olarak ifade edilmektedir. İstihdama katılmayan kadınların yaklaşık %55'i ev işleriyle meşgul olmaları sebebiyle istihdama katılamadıklarını belirtmişlerdir. (TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları)

Aşağıdaki tabloda detayları görülen TÜİK'in 2014-2017 yıllarını kapsayan İşgücü İstatistikleri sonucuna göre, işgücüne dâhil olmayan kadın nüfus arasında en büyük çoğunluğu karşılıksız çalışan ev kadınlarının oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 3: Kadınların İşgücüne Dâhil Olamama Nedenleri[50]

Yıllar/ Nedenler	İşgücüne dahil olmayan nüfus	İş bulma ümidi olmayanlar	Mevsimlik çalışanlar	Ev işleriyle meşgul olanlar	Eğitim/ Öğretime devam edenler	Emekli olanlar	Çalışamaz halde olanlar	Diğer
2014	20.111	246	67	11.589	2250	824	2512	1368
2015	20.056	260	68	11.498	2275	926	2527	1359
2016	20.052	252	64	11.098	2320	958	2685	1498
2017	20.085	267	58	11.133	2263	1045	2692	1535

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri (2014-2017)

Kadınların istihdama katılım kararını belirleyen başlıca toplumsal faktörlerden biri de medeni durumlarıdır.

Tablo 4'te detayları yer alan, TÜİK'in 2014-2017 yıllarını kapsayan İşgücü İstatistikleri sonucuna göre kadınların medeni durumları göz önünde bulundurulduğunda en çok

[50] Anket çalışması 15 yaş ve üzeri kadınları kapsamaktadır.

boşanan kadınların istihdamda yer aldığı görülmektedir. Evlilik döneminde herhangi bir sebeple çalışmayan kadınlar, boşandıktan sonra ekonomik anlamda kendi ayakları üzerinde durabilmek ve başka bir bireye bağımlılıklarını azaltabilmek adına istihdama katılım konusunda büyük gayret göstermişlerdir.

Tablo 4: Medeni Duruma Göre İstihdam Oranı

Yıllar/ Medeni Durum	Hiç evlenmemiş	Evli	Boşanmış	Eşi vefat etmiş
2014	30,7	27,6	39,7	7,8
2015	32,1	28,6	39,5	7,4
2016	32,5	29,2	41,7	7,5
2017	33,0	30,3	41,4	7,5

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri (2014-2017)

Bu sonuç, kadınların istihdama katılımının, ekonomik anlamda bağımsız ve özgüvenli bireyler olmalarını sağladığını ve toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesi doğrultusunda sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda önemli bir adım olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Tablo 5'te detayları görülen TÜİK'in 2016 yılında gerçekleştirdiği Aile Yapısı Araştırması sonuçlarına göre ise, Türkiye genelindeki erkeklerin %21,9'u; kadınların ise %8,5'i kadınların çalışmasını uygun bulmamaktadır. Ankete göre, kadınların çalışmasını uygun bulmayan kişilerin büyük çoğunluğu %21,8 ile herhangi bir okul bitirmemiş kesimden oluşmaktadır. Kalkınmayı gerçekleştirebilme yolunda toplumun sahip olduğu eğitim seviyesinin önemi bu şekilde kendini göstermektedir. Türkiye içindeki bölgesel dağılıma bakılacak olursa, ataerkil toplum yapısının yoğun olarak yaşandığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi %28,5'lik bir oranla kadınların çalışmasını en yüksek düzeyde uygun bulmayan bölge olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 5: Cinsiyet, Öğrenim Durumu ve Bölgelere Göre Kadının Çalışmasına Yönelik Yaklaşımlar[51]

	Uygun Olduğunu Düşünenler (%)	Uygun Olmadığını Düşünenler (%)
Türkiye Geneli	84,9	15,1
Cinsiyete Göre Yaklaşım		
Kadın	91,5	8,5
Erkek	78,1	21,9
Öğrenim Durumuna Göre Yaklaşım		
Bir okul bitirmeyenler	78,2	21,8
İlkokul	83,0	17,0
İlköğretim ve dengi	82,8	17,2
Lise	88,5	11,5
Yüksekokul ve üstü	93,2	6,8
Bölgelere Göre Yaklaşım		
İstanbul	86,1	13,9
Batı Marmara	89,0	11,0
Ege	90,6	9,4
Doğu Marmara	86,8	13,2
Batı Anadolu	86,9	13,1
Akdeniz	85,2	14,8
Orta Anadolu	83,5	16,5
Batı Karadeniz	85,8	14,2
Doğu Karadeniz	85,4	14,6
Kuzeydoğu Anadolu	76,8	23,2
Ortadoğu Anadolu	79,6	20,4
Güneydoğu Anadolu	71,5	28,5

Kaynak: TÜİK Aile Yapısı Araştırması, 2016

Korkmaz ve Korkut (2012)'a göre kadınların istihdama katılım kararını etkileyen aile içi bir diğer faktör ise eşlerinin maaş düzeyleridir. Eşlerin maaşının yüksek olması kadınların istihdama katılmama kararı vermesinde etkili olabilmektedir. Eşlerin

[51] Yaş grubunun etkisi aktarılan tabloda önemsenmediği için veriler arasından gizlenmiştir.

maaşının düşük olması halinde ise kadınlar da istihdama katılım sağlayarak hane içi geliri yükseltme isteğinde bulunabilmektedir. (Korkmaz ve Korkut, 2012)

Kadınların istihdama katılım kararını etkileyen aile içi bir diğer faktör ise sahip oldukları çocuk sayısı ve bu çocukların yaş aralıklarıdır. Doğurganlığı belirleyen eğitim, kültürel özellikler, yaşanılan bölgenin kentsel/kırsal olma hali gibi birçok faktör bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar eğitim düzeyi yüksek ve kentsel bölgelerde yaşayan kadınların doğurganlık hızının düşük; eğitim düzeyi düşük ve kırsal bölgelerde yaşayan kadınların ise doğurganlık hızının kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Kadınların sahip olduğu çocuk sayısının fazla olması onları istihdamdan uzaklaştıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınların bakıma muhtaç küçük yaşta çocuklarının olması, onların istihdamdan uzaklaşmasında önemli bir etken olmaktadır. Çalışmalar, bu konuda özellikle Türkiye'de çocuk bakım hizmetlerinin yetersiz ve yüksek ücretli olmasının da büyük payı olduğuna dikkat çekmektedir. (TBMM, 2013; Korkmaz ve Korkut, 2012, DPT ve Dünya Bankası, 2009)

Kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları yaş gruplarına göre de farklılık göstermektedir. Tablo 6 ve Tablo 7'de sırasıyla Türkiye'deki kadınların yaş gruplarına göre işgücüne ve istihdama katılım oranlarını içeren istatistikî bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 6: Kadınların Yaş Gruplarına Göre İşgücüne Katılım Oranları

		Yaş Grupları										
		15-19	**20-24**	**25-29**	**30-34**	**35-39**	**40-44**	**45-49**	**50-54**	**55-59**	**60-64**	**65+**
Yıllar	**2014**	17,1	39,1	43,3	41,9	42,3	40,7	33,9	25,8	20,2	15,1	5,4
	2015	18,4	42,2	44,2	42,7	44,2	42,9	36	27,7	21,2	14,9	5,8
	2016	18,8	43	46,3	44,7	45,6	45	38,2	27,9	21,3	15,7	5,5
	2017	18,1	45,1	48,4	45,7	47,5	46,2	40,6	30,4	21,8	16,5	5,6

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri (2014 ve sonrası) Dinamik Sorgulama Sonuçları[52]

[52] Veriler istenilen parametreler doğrultusunda sistemden çekilmiş olup, tablolaştırma ve grafik oluşturma işlemi tarafımca gerçekleştirilmiştir.

Tablo 6'da yer alan verilere göre, Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı 20-24 yaş grubunda yükselişe geçerken, bu oranın 25-29 yaş grubunda en yüksek seviyelere ulaştığı görülmektedir. Kadınlarda işgücüne katılım oranının 30-34 yaş grubunda kısmen düşmesinin sebebi ise kadınların çocuk sahibi olmasıyla birlikte çocuklarının bakımını üstlenmek istemeleri olarak gösterilmektedir. Kadınların 35-39 ve 40-44 yaş grubunda ağırlıklı olarak çocuklarının da eğitim dönemine başlamasıyla işgücüne katılım oranlarının tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. (Özer ve Biçerli, 2003; Kasa ve Alptekin, 2015)

Tablo 7: Kadınların Yaş Gruplarına Göre İstihdama Katılma Oranları

		Yaş Grupları										
		15-19	**20-24**	**25-29**	**30-34**	**35-39**	**40-44**	**45-49**	**50-54**	**55-59**	**60-64**	**65+**
Yıllar	**2014**	14,3	30,3	36,1	36,9	37,7	37,4	31,5	24,5	19,6	14,9	5,3
	2015	15,1	32,1	36,5	37,4	39,4	39,2	33,3	25,8	20,3	14,6	5,8
	2016	15,6	31,5	37,4	38,2	40,2	40,6	35	26,1	20,5	15,4	5,4
	2017	14,8	31,8	39,1	39,2	41,6	41,6	37,4	28,3	20,9	16,1	5,5

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri (2014 ve sonrası) Dinamik Sorgulama Sonuçları[53]

Tablo 7'de yer alan verilere göre, Türkiye'de kadınların istihdama katılım eğrisi de işgücüne katılım eğrisinden çok farklı bir sonuç ortaya koymamaktadır. Sonuçlara göre, Türkiye'de kadınların istihdama katılım oranının en yüksek olduğu yaş grubunun 35-39 ve 40-44 olduğu görülmektedir.

Kadınların işgücüne ve istihdama katılım kararını belirleyen en önemli faktörlerden biri de sahip oldukları eğitim seviyeleridir. Genel olarak eğitim seviyesi ile işgücüne ve istihdama katılım arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu bilinmektedir. SKH'nın "*Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadınları ve kız çocuklarını güçlendirmek*" başlıklı 5 numaralı hedefi altında da kız çocuklarının eğitime erkeklerle eşit düzeyde

[53] Veriler istenilen parametreler doğrultusunda sistemden çekilmiş olup, tablolaştırma ve grafik oluşturma işlemi tarafımca gerçekleştirilmiştir.

katılması gerektiğinin önemini vurgulayan ve bunu analiz eden göstergeler bulunmaktadır.

Tablo 8'de detayları görülen TÜİK İşgücü İstatistikleri sonuçlarına göre, kadınlarda işgücüne katılım oranının en yüksek seviyede olduğu grup yüksek öğretime sahip kadınlardan oluşmaktadır. İşgücüne katılımın en az olduğu grup ise okuma yazma bilmeyen kadınların oluşturduğu grup olarak görülmektedir. Bu sonuçlar, eğitim seviyesi ile işgücüne katılım oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu destekler niteliktedir.

Tablo 8: Eğitim Durumuna Göre Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

	Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma Yazma Bilen Fakat Bir Okul Bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul Veya Dengi Meslek Ortaokul	Genel Lise	Lise Dengi Mesleki Okul	Yüksek Öğretim
2014	16	21,3	28,1	24	22,7	31,9	39,8	**71,3**
2015	16,1	21,6	28,9	28	20,3	32,7	40,8	**71,6**
2016	15,2	21,7	29,6	33,2	19,5	33,7	41,4	**71,3**
2017	15,9	22,1	30,8	33,9	19,6	34,3	42,6	**72,7**

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri (2014 ve sonrası) Dinamik Sorgulama Sonuçları[54]

Kadınların eğitime bağlı olarak işgücüne katılım oranlarını etkileyen önemli faktörlerden biri de söz konusu kadınların yaşadıkları bölgenin türüdür. Kırsal kesimde yaşayan kadınların eğitim hizmetlerine erişimde kentte yaşayan kadınlara kıyasla daha fazla engelle ve imkânsızlıklarla karşı karşıya kalacağı gerçeği unutulmamalıdır.

Türkiye'de kırsal kesimde ve kentte yaşayan kadınların eğitim durumlarına göre işgücüne katılım oranlarını içeren istatistikî bilgiler Tablo 9 ve Tablo 10'da gösterilmektedir.

[54] Veriler istenilen parametreler doğrultusunda sistemden çekilmiş olup, tablolaştırma ve grafik oluşturma işlemi tarafımca gerçekleştirilmiştir.

Tablo 9: Eğitim Durumuna Göre Türkiye'de KIRSAL KESİMDE Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

Yıllar / Eğitim Durumu	Okur-yazar olmayanlar	Lise altı eğitimliler	Lise	Mesleki veya teknik lise	Yüksek öğretim
2008	24,4	35,2	30,7	45,0	72,1
2009	24,8	37,4	35,2	44,7	74,9
2010	26,6	39,3	34,6	43,6	71,9
2011	27,8	40,7	34,3	42,6	69,0
2012	26,6	40,5	33,7	40,7	68,2
2013	26,3	39,7	33,8	42,3	70,1

Kaynak: TÜİK, Hane halkı İşgücü Anketleri[55]

Tablo 10: Eğitim Durumuna Göre Türkiye'de KENTTE Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

Yıllar / Eğitim Durumu	Okur-yazar olmayanlar	Lise altı eğitimliler	Lise	Mesleki veya teknik lise	Yüksek öğretim
2008	5,4	13,2	28,9	37,3	69,8
2009	5,7	14,6	29,6	38,3	70,4
2010	6,2	16,5	29,7	39,2	70,9
2011	6,5	17,5	29,7	38,6	71,0
2012	6,1	18,1	30,1	37,7	71,1
2013	7,3	19,6	31,7	38,8	72,4

Kaynak: TÜİK, Hane halkı İşgücü Anketleri[56]

Tablo 9 ve Tablo 10'da yer alan veriler karşılaştırıldığında, yüksek öğretime sahip kadınların kırsal kesimde ve kentte yine en yüksek işgücüne katılım oranına sahip grup olduğu görülmektedir. Ancak okur-yazar olmayan kadınlar incelendiğinde, kırsal kesimde yaşayanların kentte yaşayanlara kıyasla daha yüksek işgücüne katılım oranına sahip olduğu göze çarpmaktadır. Sanayileşmenin de etkisiyle birlikte kentsel alanlarda yaşamaya başlayan kadınların eğitim seviyesinde de belli düzeylerde artış yaşanmakta,

[55] Anket, Türkiye'de kırsal kesimde yaşayan 15 yaş ve üzeri kadınları kapsamaktadır. Tablo, istenilen verilerin filtrelenerek çekilmesi sonucu tarafımca hazırlanmıştır.

[56] Anket, Türkiye'de kentte yaşayan 15 yaş ve üzeri kadınları kapsamaktadır. Tablo, istenilen verilerin filtrelenerek çekilmesi sonucu tarafımca hazırlanmıştır.

bu durum kadınların daha nitelikli işlerde çalışmalarını sağlamaktadır. Sürdürülebilir bir kalkınma için SKH hedefleri arasında da sanayileşme, yenilikçilik, altyapı ve şehirleşme çalışmalarının güçlendirilmesi gerektiğinin önemine vurgu yapılmıştır.

Türkiye'de kadınların istihdam alanında yaşadığı en büyük problemlerden biri de kayıt dışı istihdamdır. Kayıt dışı istihdam, özellikle denetim yapısı güçlü olmayan gelişmekte olan ülkelerde, milli gelir hesaplarını olumsuz yönde etkileyen önemli bir sorundur. Kasa ve Alptekin (2015), özellikle gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı istihdamın önemli nedenleri arasında yoksulluk, eşit olmayan gelir dağılımı, göç, işsizlik, denetim mekanizmalarının zayıflığı ve bürokratik işlemlerin caydırıcılığı gibi faktörleri sıralamaktadır. (Kasa ve Alptekin, 2015: 8)

Özer ve Biçerli (2003) ile Kasa ve Alptekin (2015) çalışmalarında, kayıt dışı istihdamın, Türkiye'de kadınların işgücüne ve istihdama katılımının düşük olmasına sebep olan en önemli faktörlerden biri olduğunu belirtmişlerdir. İstatistiklerde çalışmıyor olarak görülen kentli kadınların ev içinde gerçekleştirilebilecek temizlik, dikiş-nakış, gıda üretimi, çocuk ve yaşlı bakımı gibi işlerde herhangi bir sosyal güvenceye sahip olmaksızın çalıştıkları bilinmektedir. Kırsal kesimde kayıt dışı olarak çalışan kadınların büyük çoğunluğunu ise ücretsiz aile işçiliği oluşturmaktadır. (Özer ve Biçerli, 2003: 67, Kasa ve Alptekin, 2015: 8)

Türkiye'de 2014 yılı ve sonrasındaki kadınlara ilişkin kayıt dışı istihdam oranları tarım ve tarım dışı sektörler de göz önünde bulundurularak Tablo 11'de belirtilmektedir. Tablo 11'de yer alan oranlar değerlendirilecek olursa, kadınlardaki kayıt dışı istihdam oranının tarım alanında neredeyse %100 seviyesine yakın olduğu görülmektedir.

Tablo 11: Kadınların Kayıt Dışı İstihdam Oranları

Yıllar/ Kayıt dışı istihdam oranları	Toplam	Tarım	Tarım dışı
2014	48,4	94,4	25,9
2015	46,1	94,0	24,2
2016	44,3	94,3	24,2
2017	44,6	94,2	24,9

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri (2014-2017)[57]

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak adına SKH'nın 8 numaralı hedefinde de kayıt dışı istihdamın azaltılması gerektiğinin önemine dikkat çekilmiştir.

Çakır (2008)'a göre, yaşanılan bölgenin kentsel/kırsal olması, bölgenin dini ve etnik yapısı, ataerkil aile düzeni ve ailenin ekonomik durumu Türkiye'de kadınların eğitim hizmetlerine erişimini kısıtlayan başlıca faktörler olarak sıralanabilmektedir. (Çakır, 2008) Erkek çocukları ile karşılaştırıldığında kız çocuklarının eğitimine ikinci derecede önem verilmesi, eğitim ile işgücüne katılım arasındaki pozitif yönlü ilişki düşünüldüğünde, kadınları istihdamdan giderek uzaklaştıran önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadınların işgücü piyasasına erişimde karşılaştığı önemli engellerden biri de cinsiyete dayalı ücret eşitsizlikleridir. İşin niteliğinden ziyade işi yapacak kişinin cinsiyetinin esas alınması sonucu ortaya çıkan ücret eşitsizliği, dünya genelinde kadınların işgücü piyasasında karşılaştığı önemli sorunlardan biridir.

Tablo 12'de detayları yer alan bilgilere göre, eşit düzeyde eğitim seviyesine sahip olan kadın ve erkekler arasında da ciddi oranlarda ücret eşitsizlikleri olduğu; her eğitim

[57] Anket sonuçları istenilen zaman dilimi ve cinsiyet bilgileri filtrelenerek tarafımca tablolaştırılmıştır.

düzeyinde kadınların erkeklere kıyasla daha düşük ücretler karşılığında çalıştığı görülmektedir.

Tablo 12: Eğitim Durumuna Göre Cinsiyetler Arası Ücret Eşitsizlikleri

Eğitim Seviyesi	Yıllık ortalama brüt kazanç (TL)		Cinsiyetler arası ücret farkı (%)
	Erkek	Kadın	
İlkokul ve altı	19.417	15.748	**18,0**
İlköğretim ve ortaokul	19.081	15.981	**15,4**
Lise	21.758	19.760	**9,1**
Meslek lisesi	29.561	22.842	**19,5**
Yüksekokul ve üstü	55.633	45.483	**17,8**

Kaynak: TÜİK, Kazanç Yapısı Araştırması, 2014

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda cinsiyetler arası ücret eşitsizliklerinin giderilmesi, eşit eğitim düzeylerinde eşit işe eşit ücret verilmesi hususu büyük önem taşımaktadır. Eşitlik sağlandığı takdirde, kadınların istihdama katılımı ciddi düzeyde teşvik edilmiş olacaktır.

Kadınların işgücü piyasasında karşılaştıkları önemli dezavantajlardan biri de işe alınma ve işten çıkarılma durumlarında toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı olarak maruz kaldıkları önyargılar ve ayrımcı uygulamalardır. Çakır (2008) çalışmasında, Türkiye'de kadınların evlendiği ve çocuk sahibi olduğu zaman işi terk edeceğine dair işverenlerin bir önyargısı bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bu önyargıya bağlı olarak işe alımlarda işverenler tarafından erkekler kadınlara kıyasla daha öncelikli olarak tercih edilmektedir. Çakır (2008) çalışmasında, Türkiye'de mevcut olan ataerkil anlayış gereği kadınların çalışmasına gerek olmadığı ve geçimlerinin babaları veya eşleri tarafından sağlanabileceğine yönelik önyargı sonucu, kadınların erkeklere kıyasla öncelikli olarak işten çıkarılan tarafta bulunduklarına da vurgu yapmıştır. (Çakır, 2008)

2.4. TÜRKİYE'DE KARŞILIKSIZ KADIN EMEĞİ

Türkiye'de karşılıksız emeğe dair tartışmaların ilk örneklerine Osmanlı Devleti ve İkinci Meşrutiyet döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemde çeşitli dernekler, kadınların yalnızca zevcelik ve annelik rolleriyle sınırlandırılmalarına yönelik çeşitli eleştirilerde bulunmuşlardır. Türkiye'de karşılıksız emeğe dair tartışmaların büyük çoğunluğu ise, 1980'lerin ikinci yarısında gündeme gelmeye başlamıştır. (Memiş ve Özay, 2011)

Türkiye'de ev içi işlerin zaman içerisinde gösterdiği önemli değişimler kır/kent ayrımında incelenmiştir. Memiş ve Özay (2011), bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığını, kadınların tarlada çalışmanın yanı sıra hayvanlara bakmak, bahçe ile ilgilenmek, yakacak tezek hazırlamak, yiyecek ve giyecek hazırlamak, çocuk, hasta ve yaşlıların günlük bakımını üstlenmek gibi faaliyetleri de yerine getirdiğini belirtmişlerdir. Köyden kente göç eden kadınlar için kendi evinin hanımı olmak, sosyal statülerinde bir yükselme hissiyatı yaratmış ve kadınlar gelir getirici faaliyetlerde bulunma eğilimine girmemişlerdir. Kent yaşamıyla birlikte ev içinde eşler arasındaki iş bölümü daha da keskinleşmiş, kadınlar ev içi sorumlulukların tamamına yakınını üstlenmişlerdir. Memiş ve Özay (2011)'a göre kadınlar ücretli işlerde çalışsalar bile, ev içinde dinlenmeye ayırdıkları vakitlerde dahi tam anlamıyla dinlenemiyor; oturdukları yerden kıyafetlerin söküklerini dikme, çamaşır katlama, alışveriş listesi oluşturma vs gibi işlerle meşgul olmaktadırlar. (Memiş ve Özay, 2011)

Erdoğdu ve Toksöz (2013) çalışmasında, Türkiye'de çocuk ve yaşlı bakımının ev içinde ağırlıklı olarak kadınlar tarafından gerçekleştirilmesinin beklendiğini belirtmiştir. Bu durum, Türkiye'de kadınların istihdama katılımının düşük olmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde kadınların çalışma yaşamına katılabilmesi,

ev içi bakım hizmetlerinin ücret karşılığı başka kadınlara devredilmesine bağlı hale gelmiştir. Erdoğdu ve Toksöz (2013)'e göre erkeklerin ev içi bakım hizmetlerinde sorumluluk üstlenmemesi sonucu, gelir sahibi kadınların bir kısmı evlerinde ev işçisi çalıştırmayı tercih etmektedirler. (Erdoğdu ve Toksöz, 2013)

Türkiye'de görülen karşılıksız çalışma şekillerinden önemli bir diğeri de ücretsiz aile işçiliğidir. Türkiye'de ücretsiz aile işçisi şeklinde çalışanların çoğunluğunu kadınlar oluşturmakta ve bu kadınların büyük çoğunluğu ise tarım sektöründe faaliyet göstermektedir. Türkiye'de görülen ücretsiz aile işçiliği faaliyetlerinden bir diğeri ise kadınların eşlerinin işyerlerinde eşlerine destek amaçlı bazı işleri ücretsiz olarak üstlenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Kentsel alanlardaki hazır giyim atölyelerinde atölye sahibi erkeklerin, ailenin kadınlarını ücretsiz olarak çalıştırdığı; esnaf işletmelerinde de kadınların eşlerine ücretsiz olarak yardım ettikleri bilinmektedir. (Karadeniz, 2011; ASPB, 2014)

Türkiye'de karşılıksız emek konusu iktisatçılar tarafından göz ardı edilen bir konu olmuş ve bu konuda yapılan çalışmalar sınırlı düzeyde kalmıştır. İktisatta feminist yaklaşım, egemen iktisadi yaklaşımlarda karşılıksız emeğin göz ardı edilmesinin sakıncalarına da dikkat çekmektedir. Egemen iktisadi anlayışa göre ekonomi hane halkı, hükümet ve iş dünyası olmak üzere üç sektörden oluşmaktadır. Bu anlayışa göre hane halkının yalnızca tüketim rolü bulunmaktadır. Ancak hane halkının tüketici rolünün yanında üretici rolü de bulunmaktadır. Egemen iktisadi anlayışa göre ekonomik kriz dönemlerinden çıkış, yalnızca fiyatlardaki tutarsızlıkların kendiliğinden dengeye gelmesiyle olmaktadır. Bu anlayış, karşılıksız emeğin ürettiği iktisadi değeri görmezden geldiği için ekonomik krizlerden çıkışta karşılıksız emek değerinin olumlu etkisinin olmadığını iddia etmektedir. Bu görüşe karşıt olarak feminist iktisat anlayışına göre,

kriz dönemlerinde karşılıksız emek sahibi kadınların yerine getirdiği faaliyetler, kriz döneminin düşük ücretler altında istihdam yoluyla aşılmasını destekler niteliktedir. Memiş ve Özay (2011), ekonomik kriz dönemlerinde hanelerin geçimlerini devam ettirebilmesi ve çalışanların düşük ücretlerle yaşamlarını sürdürebilmesinin, ev içinde kadınlar tarafından yerine getirilen karşılıksız emek faaliyetleri sayesinde gerçekleştiğini vurgulamıştır. Kriz dönemlerinde özellikle düşük gelirli hanelerde yaşayan kadınların üstlendikleri iş yükü daha da artmakta, satın alınamayan mal ve hizmetler ev içinde ağırlıklı olarak kadınlar tarafından üretilmektedir. (Memiş ve Özay, 2011)

İktisatta karşılıksız emeğin görünmeyen emek olarak adlandırılması, istatistiksel analizlerde bazı belirsizliklere yol açmaktadır. Karşılıksız emeğin kategorize edilmesinde yaşanan belirsizlik, iktisaden faal olan ve olmayan işgücü gruplarına dair istatistiklerin sağlıklı bir şekilde elde edilmesini zorlaştırmaktadır. (Memiş ve Özay, 2011)

Karşılıksız emeğin ölçümü, zaman kullanımı anket verilerinin toplanmasıyla mümkün olmaktadır. Anket sonuçlarına göre, hane halkı içerisinde seçilen yetişkin bireylerin gün boyunca yerine getirdiği faaliyetler kaydedilmekte ve karşılıksız emek faaliyetlerine ayrılan zaman hesaplanmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1970'li yıllarda yerel düzeyde yapılmaya başlanan zaman kullanım anketleri 1990'lı yılların sonlarından itibaren ulusal düzeyde yapılmaya başlanarak günümüzde de devam etmektedir. Türkiye'de zaman kullanım anketi ilk kez TÜİK tarafından 2006 yılında 5070 örnek haneyi içerecek şekilde uygulanmıştır. Anket kapsamında 15 yaş ve üzeri hane halkı bireylerinin bir günü hafta içi ve bir günü hafta sonu olmak üzere haftada iki gün, gün boyunca yaptıkları tüm faaliyetler 10'ar dakikalık aralıklarla kaydedilmiştir. (TÜİK,

Zaman Kullanım İstatistikleri, 2006; Memiş ve Özay, 2011) TÜİK tarafından gerçekleştirilen ikinci zaman kullanım anketi ise 2014-2015 yıllarında yapılmıştır. Uygulanan ikinci zaman kullanım anketi kapsamında Türkiye genelinde 11.440 haneye ulaşılmış, 10 yaş ve üzeri hane halkı bireyleri üzerinden zaman kullanım verileri incelenmiştir.

TÜİK tarafından 2006 ve 2014-2015 yıllarında gerçekleştirilen zaman kullanım anketi sonuçlarına göre öne çıkan veriler şu şekildedir[58]:

- 2006 yılı zaman kullanım anketi sonuçlarına göre, hane halkı bireylerinin bakımına erkekler 51 dakika zaman ayırırken; kadınlar 5 saat 17 dakika zaman ayırmışlardır. Bu değerler çalışan ve çalışmayan erkek/kadın şeklinde ayrıştırıldığında ise; hane halkı ve aile bakımına çalışan erkeklerin 43 dakika zaman ayırırken, çalışan kadınların 4 saat 3 dakika; çalışmayan erkeklerin 1 saat 12 dakika zaman ayırırken, çalışmayan kadınların ise 5 saat 43 dakika zaman ayırdıkları görülmektedir. Sonuçlar değerlendirildiğinde, kadınlar ücretli bir işte çalışsın ya da çalışmasın, hane halkı ve aile bakımı hizmetlerine erkeklere kıyasla daima daha fazla zaman ayırdıkları sonucuna varılmaktadır.
- 2014-2015 yılı zaman kullanım anketi sonuçlarına göre, hane halkı bireylerinin bakımına erkekler 53 dakika zaman ayırırken; kadınlar 4 saat 35 dakika zaman ayırmışlardır. Bu değerler çalışan ve çalışmayan erkek/kadın şeklinde ayrıştırıldığında ise; hane halkı ve aile bakımına çalışan erkeklerin 46 dakika, çalışan kadınların 3 saat 31 dakika zaman ayırdıkları; çalışmayan erkeklerin 1 saat 7 dakika, çalışmayan kadınların ise 4 saat 59 dakika zaman ayırdıkları görülmektedir. Sonuçlar değerlendirildiğinde, 2006 yılından 2015 yılına kadar kadınların karşılıksız emeğe daha az zaman ayırdığı görülmektedir. Burada 2006

[58] TÜİK, Zaman Kullanım Araştırması sonuçları (2006, 2014-2015)

yılında %21 olan kadın istihdam oranının 2015 yılına gelindiğinde %27,5 olmasıyla birlikte yaşanan artışın etkisi olduğu söylenebilir.[59]

TÜİK tarafından 2006 ve 2014-2015 yıllarında gerçekleştirilen zaman kullanım anketi verileri incelendiğinde, ücretli bir işte çalışmayan kadınların gerek hane halkı bireylerinin bakımı gerekse çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerine erkeklerden daha fazla zaman ayırdıkları sonucuna varılmaktadır.

Memiş ve Özay (2011) çalışmasında, zaman kullanım anketleriyle ölçülen karşılıksız emeğin piyasa değerinin saptanmasında fırsat maliyeti, yenileme maliyeti ve girdi/çıktı maliyeti olmak üzere 3 temel yöntem bulunduğunu belirtmişlerdir. Her üç yöntemde de harcanan zamanın parasal değeri, piyasadan elde edilen varsayımsal değerler kullanılarak hesaplanmaktadır. *Fırsat maliyeti yönteminde*, bireyin karşılıksız emeğe ayırdığı zamanda piyasada ücretli olarak çalışmış olsaydı elde edeceği gelir dikkate alınmaktadır. *Yenileme maliyeti yönteminde*, söz konusu karşılıksız emek faaliyetini piyasada ücretli olarak yerine getiren çalışanlara yapılan ödeme dikkate alınmaktadır. *Girdi/çıktı maliyeti yönteminde* ise, çıktı olan karşılıksız emeğin değeri; karşılıksız emek kapsamında gerçekleştirilen hizmetlerde girdi olarak kullanılan ürünlerin piyasadaki fiyatları karşılaştırılarak hesaplanmaktadır. (Memiş ve Özay, 2011)

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde karşılıksız kadın emeğinin toplumsal refaha katkısını ve kadınların iş yükünü ortaya çıkarmak amacıyla kullanılan zaman kullanım anketleri, hane içinde üretilen mal ve hizmetlerin refaha katkısını ölçmek amacıyla kullanılan bir ölçüm birimi haline gelmiştir. Zaman kullanım anketleri yoluyla yapılan analizler, kadınların karşılıksız emeğinin ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

[59] TÜİK İşgücü İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları

(GSYİH)'sında %20-%60 arasında bir artış sağladığını açığa çıkarmaktadır. (Toksöz, 2011: 113)

Tez çalışmasının bu bölümünde ele alınan karşılıksız kadın emeği kavramı doğrultusunda, kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman oranı ve kalkınma arasındaki ilişki, ampirik çalışmalar kapsamında da incelenmek istenmiş; ancak dünya genelinde zaman kullanım anket verilerinin oldukça seyrek olması, mevcut modeller kapsamında analiz yapmayı elverişsiz hale getirmiştir. Kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman oranının ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini inceleyen sosyal nitelikte çalışmalar bulunmakla birlikte, bu etkiyi büyüme üzerinde zaman serisi veya panel veri analizleri aracılığıyla nicel olarak inceleyen çalışmalara rastlanmamıştır. Folbre ve Yoon (2008), kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman ile kişi başına düşen milli gelir arasındaki ilişkiyi yalın bir grafik yardımıyla incelemiş, kişi başına düşen milli gelir arttıkça kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman oranında çok düşük bir miktarda azalma olduğu sonucunu gözlemlemiştir. (Folbre ve Yoon, 2008) Antonopoulos (2008) ise kadınların karşılıksız işlere ayırdıkları zaman oranının seçili ülkelerde ne düzeyde olduğunu bir grafik yardımıyla göstermiş, yüksek gelir düzeyindeki ülkelerde ücretli işlerde çalışan kadınların daha yüksek seviyede olduğu sonucuna varmıştır. (Antonopoulos, 2008) Söz konusu çalışmalarda da belirtildiği üzere, dünya genelinde gerçekleştirilen zaman kullanım anket verileri değerlendirildiğinde, kişi başına düşen GSYİH miktarı yüksek olan ülkelerde kadınların karşılıksız işlere daha az zaman ayırdığı yorumu yapılabilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KADINLARIN İŞGÜCÜNE KATILIM ORANI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: AMPİRİK İNCELEME

3.1. YÖNTEM VE VERİ

Önceki Ampirik Araştırmalar

Yazında kadınların işgücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme ve kalkınma ilişkisini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar yapılırken kadınların işgücüne katılım oranına ek olarak kadınlara ilişkin farklı değişkenlerin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Goldin (1994) çalışmasında 45-59 yaş arası kadınları örneklem olarak seçmiş ve söz konusu kadınların işgücüne katılım oranları ile kişi başına düşen milli gelir arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda Goldin (1994), kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik kalkınma sürecinde U-şeklinde bir yapıya sahip olduğu sonucuna varmıştır. Ulaşılan sonuca göre, kadınların işgücüne katılım oranı, kişi başına düşen milli gelir arttıkça önce azalmakta, daha sonra ise artmaktadır. (Goldin, 1994)

Tansel (2001), Türkiye'de bulunan 67 il bazında 1980, 1985 ve 1990 yıllarına ilişkin verilerle kadınların işgücüne katılım oranı ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analizinde En Küçük Kareler (EKK) yöntemini kullanan Tansel (2001), Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı ile ekonomik kalkınma arasında U-şeklinde bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. (Tansel, 2001)

Lahoti ve Swaminathan (2013), Hindistan'da ekonomik büyüme ve kadınların işgücüne katılım oranı arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmalarında Hindistan'da son 20 yıldır artan bir ekonomik büyüme süreci yaşandığı halde, belirtilen dönemde kadınların işgücüne katılım oranlarında %23 oranında bir düşüş yaşandığına dikkat çekmişlerdir. Lahoti ve Swaminathan (2013), dinamik panel veri analizi yöntemiyle yaptıkları çalışma sonucu, Hindistan'da kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma arasında anlamlı bir ilişki olmadığı; büyümenin kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde tek başına yeterli bir etken olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Lahoti ve Swaminathan (2013), kadınların işgücüne katılım oranlarındaki artış üzerinde sosyal ve kültürel faktörlerin önemli etkenler olabileceğine vurgu yapmışlardır. (Lahoti ve Swaminathan, 2013)

Klasen (2017), çalışmasında gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarındaki istikrarsız eğilimin nedenlerini sorgulamıştır. Klasen (2017)'e göre, son 20 yıllık dönemde gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarında yaşanan farklı değişimler, kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma arasında U-şeklinde bir seyir olduğu hipotezi ile tutarsızlık göstermektedir. Klasen (2017)'e göre bu tutarsızlığın en önemli nedenlerinden biri, ülkeler arası toplumsal cinsiyet normlarında yaşanan farklılıklardır. Klasen (2017), son 20 yıllık dönemde gelişmekte olan ülkelerde doğurganlık hızının ve cinsiyetler arası eğitim eşitsizliklerinin azaldığına ve büyümenin giderek arttığına dikkat çekmektedir. Klasen (2017), söz konusu gelişmelerin, gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılma oranları üzerinde en önemli faktörler olduğunu ve bu faktörlerin ülkeler arası yapısal farklılıklar nedeniyle kadınların işgücüne katılma oranları üzerinde istikrarlı bir artışı garanti etmeyeceğini savunmaktadır. (Klasen, 2017)

Altuzarra, Galvez ve Flores (2019) çalışmalarında, 1990-2016 yılları arasında 28 AB üyesi ülkede kadınların işgücüne katılma oranları ve kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Kadınların eğitim seviyesi, yaşam beklentisi, doğurganlık hızları ve işsizlik oranlarının işgücüne katılım oranları üzerindeki etkisini inceledikleri analizlerinde, AB ülkelerini öncelikle bir bütün olarak; ardından 15 eski üye ülke (2004 yılı öncesi üye olan) ve 13 yeni üye ülke (2004 yılı sonrası üye olan) olarak 2 farklı grupta değerlendirmişlerdir. Altuzarra, Galvez ve Flores (2019), kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma ilişkisinin, 28 AB ülkesi genelinde U-şeklinde bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Eski ve yeni üye ülke olarak ayrıştırdıkları analizlerinde ise, 15 eski üye ülkede bu hipotezin desteklenmediği; 13 yeni üye ülkede ise desteklendiği sonucuna ulaşmışlardır. Altuzarra, Galvez ve Flores (2019), incelenen dönemde 15 eski üye ülkenin tamamının yüksek gelir grubundaki ülkelerden oluşması ve bu ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarının olabilecek en yüksek seviyede olması sebebiyle U-hipotezinin geçersiz olduğunu savunmuşlardır. Altuzarra, Galvez ve Flores (2019), analizlerinde doğurganlık hızının kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde negatif etkiye sahip olması nedeniyle, çocuk bakım hizmetlerinin iyileştirilmesi, doğum izni sürelerinin artırılması ve esnek çalışma modeli uygulanmasının kadınların işgücüne katılım oranları üzerinde olumlu bir etki yaratacağına dikkat çekmişlerdir. (Altuzarra, Galvez ve Flores, 2019)

Söz konusu araştırmalar büyüme ve kalkınmanın kadın emeği ile ilişkisini analiz ederken büyüme göstergelerinin kadınların işgücüne katılımı veya istihdamı üzerine etkilerine odaklanmıştır. Bu tez çalışmasında, kalkınma ve kadın istihdamı ilişkisi üzerine önceki araştırmaların aksine, kadın istihdamının kalkınma ve ekonomik büyüme üzerindeki potansiyel gücüne dikkat çekilmektedir. Yazında az sayıda da olsa konuyu,

kalkınma ve kadın emeği ilişkisinin bu yönüyle ele alan araştırmalar ve ampirik bulgular mevcuttur.

Mankiw, Romer ve Weil (1992) ile Barro ve Lee (1993; 2000; 2010) çalışmalarında, işgücünün eğitim seviyesinde yaşanacak artışın işgücü verimliliğini artırarak ekonomik büyüme ve kalkınma sürecine olumlu katkılar sağlayacağını savunmaktadır.

Petersson, Mariscal ve Ishi (2017), kadınların işgücüne katılma oranının işgücü verimliliği üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, kadınları temel ve yüksek eğitim seviyesine sahip kadınlar olarak iki farklı şekilde ele almıştır. Analiz sonucunda Petersson, Mariscal ve Ishi (2017), yüksek eğitim seviyesine sahip olan kadınların işgücü verimliliği ve dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde daha yüksek düzeyde öneme sahip olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Goldin (1994) ve Tansel (2001), çalışmalarında kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma arasında U-şeklinde bir seyir olduğu hipotezini desteklemişlerdir. Lahoti ve Swaminathan (2013), Hindistan'da kadınların işgücüne katılma oranı ve kalkınma arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmalarında, söz konusu değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Altuzarra, Galvez ve Flores (2019), 1990-2016 yılları arası 28 AB ülkesinde kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma arasındaki ilişkiyi inceledikeri çalışmasında, 28 AB ülkesi genelinde ve 13 yeni üye ülkede bu ilişkinin U-şeklinde bir seyir izlediği, ancak 15 eski üye ülkede kalkınmışlık düzeyinin zaten yüksek olması dolayısıyla bu hipotezi desteklemediği sonucuna ulaşmışlardır.

Yazında, eğitim düzeyinin işgücü verimliliği üzerindeki önemine dikkat çeken farklı çalışmalar da bulunmaktadır. Barro ve Lee (1993; 2000; 2010) çalışmalarında, eğitim düzeyindeki artışa dayalı insan sermayesinde meydana gelen olumlu gelişmelerin, işgücü verimliliği ve dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Barro ve Lee'ye göre, eğitim seviyesi yükselen işgücü, daha yetenekli hale gelmekte ve daha üretken, daha verimli çalışmalar sonucu ekonomik çıktıların kalitesini de yükselterek ekonomik büyüme sürecine olumlu katkılarda bulunmaktadır. Barro ve Lee, çalışmalarında aynı zamanda işgücünün yüksek eğitim düzeyine sahip olmasının, çocuk ölüm oranlarının azalması ve çocukların eğitim düzeyinde artış yaşanması gibi sosyal faktörleri de olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir. (Barro ve Lee, 1993; 2000; 2010)

Mankiw, Romer ve Weil (1992) de çalışmasında, işgücünün okullaşma oranı ve eğitim seviyesinde meydana gelen artışın, ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisine dikkat çekmiştir.

Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından 2017 yılında yayımlanan ve kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini Kanada örneği üzerinden inceleyen çalışma kapsamında, 1990-2015 yılları arasında 10 Kanada ili üzerinden panel veri analizi gerçekleştirilmiş ve kadınların işgücüne katılım oranı ile işgücü verimliliği artışı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (Petersson, Mariscal ve Ishi, 2017) Çalışma kapsamında kadınlar eğitim düzeylerine göre iki farklı şekilde analize dâhil edilmiş; her düzeydeki eğitim seviyesine sahip kadınlar ile yükseköğretim seviyesine sahip kadınların işgücü verimliliği üzerindeki etkisi ayrı değişkenler altında incelenmiştir.

Benzer biçimde bu çalışmada, kadınların işgücüne katılma oranının kişi başına GSYİH artışı ve işgücü verimliliği üzerindeki etkisini, dolayısıyla kadın istihdamının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki önemini incelemek amacıyla aşağıda denklemleri sunulan iki model kullanılmaktadır.

İlk modelde bağımlı değişken olarak kişi başına düşen GSYİH'de (GDPPC) meydana gelen yıllık artış oranı; ikinci modelde ise çalışan başına düşen GSYİH'de (LPROD) meydana gelen yıllık artış oranı üzerinde kadınların işgücüne katılımının (FLFP) etkisi büyümeyi etkileyen diğer faktörlerin etkisi kontrol edilerek incelenecektir.

Kontrol değişkenleri arasında büyüme yazınında yer alan AR-GE harcamaları (RD), ihracatın payı (EXP_GDP) ve gayri safi sabit sermaye oluşumunun yıllık büyümesi (GFCF) yer almaktadır. Kadın işgücüne katılımı değişkenleri arasında ise düşük eğitimli (FLFP_low) ve yüksek eğitimli kadınların işgücüne katılımı (FLFP_high) genişletilmiş modellerde ayrı olarak analiz edilecektir. Kadın işgücüne katılımındaki artışın etkisi ayrıştırılırken, büyüme üzerinde yüksek eğitimli erkeğin katılım oranının (MLFP_high) olası etkilerinden kurtarmak için kontrol değişkenler arasında yer verilecektir.

Model-1:

$$\Delta \mathbf{GDPPC_{it}} = \beta_0 + \beta_1(\mathrm{GDPPC})_{i(t-1)} + \beta_2(\mathrm{EXP_GDP})_{it} + \beta_3(\mathrm{logRD})_{i(t-1)} + \beta_4(\mathrm{logGFCF})_{it} + \beta_5(\mathrm{FLFP})_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

Model-2:

$$\Delta \mathbf{logLPROD_{it}} = \beta_0 + \beta_1(\mathrm{logLPROD})_{i(t-1)} + \beta_2(\mathrm{EXP_GDP})_{it} + \beta_3(\mathrm{logRD})_{i(t-1)} + \beta_4(\mathrm{logGFCF})_{it} + \beta_5(\mathrm{FLFP})_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

Her iki model kapsamında 2005-2017 yılları arasında, ilgili değişkenlere ilişkin verilerin ulaşılabilirliği göz önünde bulundurularak toplam 52 ülke ve örneklemde yer alan 31 OECD ülkesi üzerinden panel veri analizi gerçekleştirilecektir. Türkiye, örneklemde yer alan ülkeler arasında OECD ülkeleri içerisinde değerlendirilecek ve yorumlanacaktır. Aynı zamanda Türkiye için 2004-2017 yılları arasındaki dönemde İstatistiksel Bölge Birimleri Nomenklatörü (NUTS) kapsamındaki 26 bölge özelinde kadınların işgücüne katılım oranı ve kişi başına düşen GSYİH arasındaki ilişkiyi gösteren analizlere de yer verilecektir.

Ampirik çalışmalar kapsamında örneklemde yer alan ülkelerin listesi, Ek-1'de yer almaktadır. Kullanılan değişkenlerin listesi, tanımları ve kaynaklara ilişkin bilgiler Ek-2'de yer almaktadır.

Petersson, Mariscal ve Ishi (2017) çalışması doğrultusunda kurulan modelde, kadınların ve erkeklerin eğitim düzeyiyle ilişkili değişkenler, hem eğitim seviyesinin hem de eşit eğitim düzeyinde cinsiyetler arası farklılığın işgücü verimliliği üzerindeki etkisini ölçmek üzere modele dâhil edilmiştir. Bu kapsamda, yükseköğretim seviyesindeki kadınların işgücüne katılma oranının artışıyla işgücü verimliliğinin artması öngörülmektedir. AR-GE çalışmalarına ağırlık verilmesi sonucu üretimde kullanılan teknoloji seviyesinin yükselmesi ve buna bağlı olarak hem toplam çıktının hem de işgücü başına düşen birim çıktıda bir artış yaşanacağı varsayılmaktadır. Mal ve hizmet ihracatında yaşanacak artışın, milli gelir artışını beraberinde getirecek olması sebebiyle ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki sağlayacağı düşünülmektedir. Gayri safi sabit sermaye oluşumundaki artışlar, ülkelerin yatırım düzeylerindeki artışla ilişkilendirildiği için ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir katkısının olacağı öngörülmektedir. Kadınların doğurganlık hızının artması, kadınları belirli sürelerle

işgücü piyasasının dışında bırakacak bir etkiye sahip olması dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yaratacağı beklenmektedir.

3.2. MODEL SONUÇLARI

Tablo 13, Tablo 14, Tablo 15 ve Tablo 16'da sırasıyla Model-1 ve Model-2 için tüm ülkeler ve OECD ülkeleri düzeyindeki Sabit Etki Modeli ile gerçekleştirilen panel veri analizi tahmin sonuçları yer almaktadır.

Sabit Etki Modeli tahmin sonuçları değerlendirildiğinde, mal ve hizmet ihracatının GSYİH içindeki payında meydana gelen artış, beklenildiği şekilde, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif etki yaratmakta olup; söz konusu pozitif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir.

AR-GE harcamalarının GSYİH içindeki payında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde anlamlı bir etki yaratmamış olup; negatif ya da pozitif yönde bir ilişki kurulamamıştır.

Gayri safi sabit sermaye oluşumunun yıllık büyüme oranında meydana gelen artış, beklentilerimizi karşılayacak biçimde kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif bir etki yaratmakta olup; söz konusu pozitif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir.

Eğitim düzeyine göre ayrıştırmadan kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artışın, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerindeki etkisine bakıldığında

istikrarlı ve anlamlı bir etki yaratmadığı, yalnızca OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde negatif ilişkili olup; diğer tahmin sonuçlarına göre pozitif ilişkilidir.

Yüksek eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif bir etki yaratmakta olup; söz konusu pozitif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir.

Yüksek eğitim düzeyindeki erkeklerin işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde negatif bir etki yaratmakta olup; söz konusu negatif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir.

Düşük eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde anlamlı bir etki yaratmamakla birlikte, yalnızca OECD ülkeleri düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif ilişkili olup; diğer tahmin sonuçlarına göre negatif ilişkilidir.

Gerçekleştirilen analizlerde, kadınların işgücüne katılımı ve kişi başına hasıla arasındaki olası içselliğe ilişkin ise işgücüne katılım oranlarını temsilen araç değişkenler olarak kadınların doğurganlık hızı (logFERT) ile 25 yaş ve üzeri kadın nüfusu içerisindeki yüksek eğitimli kadınların oranı (FRED_high) değişkenleri, her eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılma oranı (FLFP) değişkeninin araç değişkenleri olarak model kapsamında değerlendirilmiştir.

Tablo 17, Tablo 18 ve Tablo 19'da ise sırasıyla Model-1 için tüm ülkeler ve OECD ülkeleri düzeyinde; Model-2 için tüm ülkeler düzeyinde Dinamik Panel veri analizi ile gerçekleştirilen tahmin sonuçları yer almaktadır.

Dinamik Panel veri analizi ile elde edilen tahmin sonuçları değerlendirildiğinde, mal ve hizmet ihracatının GSYİH içindeki payında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif etki yaratmakta olup; söz konusu pozitif etki özellikle OECD ülkeleri düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir. Bu sonuç, sabit etki modeli sonuçlarını destekler niteliktedir.

AR-GE harcamalarının GSYİH içindeki payında meydana gelen artışın, kişi başına GSYİH üzerinde negatif etkili; çalışan başına GSYİH üzerinde ise pozitif etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, sabit etki modeli sonuçları ile farklılık taşımaktadır.

Gayri safi sabit sermaye oluşumunun yıllık büyüme oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif bir etki yaratmakta olup; söz konusu etkiler eşdeğer düzeydedir. Sonuç, sabit etki modeli sonuçları ile aynı doğrultudadır.

Her eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, tüm ülkeler düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmamakla birlikte, çalışan başına GSYİH üzerinde negatif etkili olup; OECD ülkeleri düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde pozitif etkilidir. Söz konusu sonuç, sabit etki modeli sonuçları ile farklılık göstermektedir.

Yüksek eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde pozitif bir etki yaratmakta olup; söz

konusu pozitif etki özellikle tüm ülkeler düzeyinde çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir. Sonuç, sabit etki modeli sonuçları ile aynı doğrultudadır.

Yüksek eğitim düzeyindeki erkekler ile düşük eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artış, tüm ülkeler düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmamakla birlikte, çalışan başına GSYİH üzerinde negatif etkili olup; OECD ülkeleri düzeyinde kişi başına GSYİH üzerinde pozitif etkilidir. Söz konusu sonuç, sabit etki modeli sonuçları ile farklılık göstermektedir.

Çalışmada gerçekleştirilen bütün tahminlerde araç değişken sayısı, ülke sayısından daha düşük düzeydedir. Dinamik panel veri analizi kapsamında AR(1) ve AR(2) sonuçları yorumlandığında, birinci dereceden otokorelasyon söz konusu iken; ikinci dereceden otokorelasyonun bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Hansen test istatistikleri değerlendirildiğinde, dinamik model kapsamında aşırı tanımlama kısıtlarının geçerli olmadığı görülmektedir.

Tez çalışmasında gerçekleştirilen analiz sonuçları ve modele referans olan Petersson, Mariscal ve Ishi (2017) çalışması birlikte değerlendirildiğinde, her iki çalışma kapsamında da yüksek eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen artışın kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde yüksek düzeyde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda, yüksek eğitim seviyesindeki kadınların işgücüne katılım oranı arttıkça ülkelerin kişi başına ve çalışan başına GSYİH düzeylerinde bir artış meydana gelecek, ülkelerin işgücü verimliliği artacak ve ekonomik büyüme ve kalkınma düzeylerinde olumlu bir etki yaşanacaktır.

Tablo 13: Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-1 için Sabit Etki Modeli Sonuçları

Değişkenler	(1) GDPPC	(2) GDPPC	(3) GDPPC	(4) GDPPC
L.GDPPC	-0.125*** (0.0304)	-0.101*** (0.0275)	-0.113*** (0.0282)	-0.108*** (0.0283)
EXP_GDP	0.175*** (0.0152)	0.189*** (0.0153)	0.189*** (0.0152)	0.191*** (0.0153)
L.logRD	-0.215 (0.362)	0.0686 (0.382)	-0.0119 (0.384)	0.00924 (0.384)
D.logGFCF	0.211*** (0.0627)	0.271*** (0.0616)	0.263*** (0.0615)	0.265*** (0.0620)
FLFP	0.0541 (0.0347)			
FLFP_high		0.0533* (0.0287)	0.123*** (0.0472)	
MLFP_high			-0.0866* (0.0466)	
FLFP_low				-0.0117 (0.0227)
Sabit terim	3.059* (1.615)	0.987 (2.430)	3.036 (2.662)	5.713*** (1.236)
Gözlem sayısı	474	444	444	444
R^2	0.336	0.384	0.390	0.379
Panel sayısı	51	49	49	49

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 14: OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-1 için Sabit Etki Modeli Sonuçları

Değişkenler	(1) GDPPC	(2) GDPPC	(3) GDPPC	(4) GDPPC
L.GDPPC	-0.0964*** (0.0298)	-0.0855*** (0.0280)	-0.0938*** (0.0295)	-0.0953*** (0.0289)
EXP_GDP	0.205*** (0.0176)	0.210*** (0.0179)	0.209*** (0.0179)	0.212*** (0.0180)
L.logRD	-0.258 (0.521)	0.0428 (0.536)	-0.0707 (0.551)	0.0229 (0.540)
D.logGFCF	0.246*** (0.0774)	0.267*** (0.0784)	0.259*** (0.0790)	0.251*** (0.0795)
FLFP	0.0210 (0.0427)			
FLFP_high		0.0798* (0.0451)	0.117* (0.0615)	
MLFP_high			-0.0563 (0.0628)	
FLFP_low				-0.00231 (0.0261)
Sabit terim	4.199** (1.927)	-1.427 (3.821)	0.638 (4.462)	5.219*** (1.487)
Gözlem sayısı	342	327	327	327
R^2	0.416	0.430	0.431	0.424
Panel sayısı	31	31	31	31

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 15: Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-2 için Sabit Etki Modeli Sonuçları

Değişkenler	(1) D.logLPROD	(2) D.logLPROD	(3) D.logLPROD	(4) D.logLPROD
L.logLPROD	-0.0724*** (0.0258)	-0.0774*** (0.0253)	-0.0755*** (0.0249)	-0.0668*** (0.0256)
EXP_GDP	0.108*** (0.0360)	0.105*** (0.0354)	0.0939*** (0.0351)	0.110*** (0.0363)
L.logRD	-0.604 (0.771)	0.408 (0.818)	-0.0189 (0.821)	-0.561 (0.786)
D.logGFCF	0.291*** (0.110)	0.308*** (0.108)	0.296*** (0.106)	0.280** (0.112)
FLFP	-0.0432 (0.0622)			
FLFP_high		0.242*** (0.0874)	0.365*** (0.0990)	
MLFP_high			-0.256** (0.102)	
FLFP_low				-0.0413 (0.0508)
Sabit terim	83.03*** (27.67)	67.53** (27.62)	77.15*** (27.41)	76.00*** (28.45)
Gözlem sayısı	200	196	196	196
Panel sayısı	43	43	43	43

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 16:OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-2 için Sabit Etki Modeli Sonuçları

Değişkenler	(1) D.logLPROD	(2) D.logLPROD	(3) D.logLPROD	(4) D.logLPROD
L.logLPROD	-0.133*** (0.0307)	-0.124*** (0.0304)	-0.127*** (0.0294)	-0.114*** (0.0306)
EXP_GDP	0.0829** (0.0382)	0.0815** (0.0383)	0.0714* (0.0373)	0.0858** (0.0390)
L.logRD	-0.469 (1.070)	0.337 (1.096)	-0.291 (1.084)	-0.325 (1.070)
D.logGFCF	0.361*** (0.109)	0.367*** (0.107)	0.342*** (0.104)	0.365*** (0.112)
FLFP	0.0283 (0.0708)			
FLFP_high		0.196** (0.0946)	0.382*** (0.113)	
MLFP_high			-0.323*** (0.114)	
FLFP_low				0.00371 (0.0557)
Sabit terim	148.5*** (33.23)	125.4*** (33.59)	140.4*** (32.97)	128.9*** (34.35)
Gözlem sayısı	144	141	141	141
Panel sayısı	30	30	30	30

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 17:Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-1 için Dinamik Panel Sonuçları

Değişkenler	(1) GDPPC	(2) GDPPC	(3) GDPPC	(4) GDPPC
L.GDPPC	0.277*	0.228	0.201*	0.254*
	(0.158)	(0.145)	(0.117)	(0.141)
EXP_GDP	0.264***	0.265***	0.259***	0.255***
	(0.0413)	(0.0396)	(0.0379)	(0.0385)
L.logRD	-0.345	-0.848*	-1.048**	-0.452
	(0.375)	(0.464)	(0.438)	(0.349)
D.logGFCF	0.624***	0.628***	0.605***	0.599***
	(0.168)	(0.187)	(0.189)	(0.180)
FLFP	-0.000609			
	(0.0321)			
FLFP_high		0.233**	0.316***	
		(0.107)	(0.108)	
MLFP_high			-0.0764	
			(0.0691)	
FLFP_low				-0.0153
				(0.0220)
Sabit terim	0.799	-17.21**	-17.27**	1.401
	(1.685)	(8.208)	(8.180)	(0.842)
Gözlem sayısı	471	441	441	441
Panel sayısı	51	49	49	49

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Model-1	**Model-2**	**Model-3**	**Model-4**
AR(1) z = -3.41 Pr > z = 0.001	AR(1) z = -3.52 Pr > z = 0.000	AR(1) z = -3.58 Pr > z = 0.000	AR(1) z = -3.24 Pr > z = 0.001
AR(2) z = 0.63 Pr > z = 0.531	AR(2) z = 0.48 Pr > z = 0.632	AR(2 z = 0.57 Pr > z = 0.569	AR(2) z = 0.59 Pr > z = 0.553
Sargan test chi2(36)=68.31 Prob> chi2= 0.001	Sargan test chi2(36)= 52.54 Prob> chi2= 0.037	Sargan test chi2(36)=48.39 Prob> chi2= 0.066	Sargan test chi2(36)=69.10 Prob> chi2= 0.001
Hansen test chi2(36) = 37.53 Prob> chi2= 0.399	Hansen test chi2(36) = 37.00 Prob> chi2= 0.423	Hansen test chi2(36) = 35.98 Prob> chi2= 0.422	Hansen test chi2(36) = 37.80 Prob> chi2= 0.387

Tablo 18: OECD Ülkeleri Düzeyinde Model-1 için Dinamik Panel Sonuçları

Değişkenler	(1) GDPPC	(2) GDPPC	(3) GDPPC	(4) GDPPC
L.GDPPC	0.208	0.133	0.146	0.318*
	(0.148)	(0.101)	(0.125)	(0.169)
EXP_GDP	0.300***	0.237***	0.234***	0.261***
	(0.0546)	(0.0486)	(0.0498)	(0.0589)
L.logRD	-2.033*	-1.709*	-2.055**	-2.713
	(1.010)	(1.001)	(0.968)	(1.627)
D.logGFCF	0.481**	0.504**	0.547**	0.680**
	(0.186)	(0.186)	(0.201)	(0.263)
FLFP	0.110**			
	(0.0424)			
FLFP_high		0.301**	0.251*	
		(0.112)	(0.143)	
MLFP_high			0.0819	
			(0.115)	
FLFP_low				0.0994
				(0.0774)
Sabit terim	-4.602*	-21.80**	-24.58**	-1.934
	(2.276)	(8.478)	(9.490)	(1.879)
Gözlem sayısı	341	326	326	326
Panel sayısı	31	31	31	31

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 19:Tüm Ülkeler Düzeyinde Model-2 için Dinamik Panel Sonuçları

Değişkenler	(1) D.logLPROD	(2) D.logLPROD	(3) D.logLPROD	(4) D.logLPROD
L.logLPROD	-0.171*** (0.0244)	-0.111*** (0.0176)	-0.129*** (0.0171)	-0.0654*** (0.0135)
EXP_GDP	0.146*** (0.0373)	0.181*** (0.0395)	0.115*** (0.0405)	0.115*** (0.0383)
L.logRD	11.69*** (2.062)	4.711*** (0.954)	3.553*** (0.942)	0.858 (0.796)
D.logGFCF	0.457** (0.207)	0.446** (0.214)	0.463** (0.202)	0.567*** (0.195)
FLFP	-0.463*** (0.101)			
FLFP_high		0.599*** (0.149)	0.398*** (0.149)	
MLFP_high			-0.522*** (0.126)	
FLFP_low				-0.221*** (0.0336)
Sabit terim	212.9*** (31.14)	76.49*** (16.37)	154.8*** (24.43)	80.32*** (14.84)
Gözlem sayısı	210	205	205	205
Panel sayısı	42	42	42	42

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 20: 2004-2017 Yılları Arası 26 NUTS Bölgesi Özelinde Türkiye İncelemesi

	(1)	(2)
Değişkenler	GDPPC	GDPPC
FLFP	0.00112**	0.00112**
	(0.000547)	(0.000547)
Sabit terim	0.0841***	0.0853***
	(0.0198)	(0.0157)
Gözlem sayısı	338	338
R^2	0.038	0.013
Bölge sayısı		26

(Parantez içlerindeki değerler standart hataları belirtmektedir.)
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Not: Bölge ve yıllar kukla değişkenler olarak Model 1'e dahil edilmiştir.

2004-2017 yılları arasında Türkiye'nin 26 NUTS bölgesi kapsamında kadınların işgücüne katılımı ile kişi başına düşen GSYİH arasındaki ilişkinin incelendiği çalışma sonuçları değerlendirildiğinde, Türkiye genelinde kadınların işgücüne katılım oranının kişi başına düşen GSYİH üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu; ancak bölgeler düzeyinde ilgili değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

SONUÇ

Kalkınmanın temel ölçütlerinden biri olan toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesi ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda, kadınların işgücüne katılım oranı, ülkelerin kalkınmışlık düzeyini gösteren en önemli göstergelerden biri haline gelmiştir.

Ampirik literatürde kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma ilişkisi üzerine birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmaların pek çoğu, ekonomik büyüme ve kalkınmanın kadınların işgücüne katılım oranları üzerinde U-şeklinde bir seyre sahip olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır. Söz konusu tez çalışması kapsamında ise kadınların işgücüne katılım oranı ve kalkınma ilişkisi farklı açıdan ele alınmış, kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir. Petersson, Mariscal ve Ishi (2017) çalışması referans alınarak oluşturulan iki farklı model kapsamında 2005-2017 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin de içinde bulunduğu seçili 52 ülke ve örneklemde bulunan 31 OECD ülkesi düzeyinde kadınların işgücüne katılım oranının kişi başına düşen GSYİH artışı ve çalışan başına GSYİH büyümesi (işgücü verimliliği) üzerindeki etkisi, diğer ilgili değişkenlerin kontrolünde analiz edilmiştir. Analizler kapsamında Türkiye, içinde bulunduğu OECD ülkeleri içerisinde değerlendirilmiş ve sonuçlar bu doğrultuda yorumlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye için 2004-2017 yılları arasındaki dönemde 26 NUTS bölgesi özelinde kadınların işgücüne katılım oranı ve kişi başına düşen GSYİH arasındaki ilişki de ele alınmıştır.

Gerçekleştirilen ampirik çalışmalar sonucu, kadınların işgücüne katılım oranları ile kişi başına ve çalışan başına GSYİH arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kadınların sahip olduğu eğitim seviyesine göre ayrıştırılma yapıldığında ise, yüksek eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranında meydana gelen

artışın, kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeyde pozitif bir etki yarattığı görülmektedir. Söz konusu pozitif etki, özellikle OECD ülkeleri kapsamında çalışan başına GSYİH üzerinde daha yüksek düzeydedir. Sonuçlar, kadınların işgücüne katılım oranlarının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin oldukça önemli bir faktör olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Türkiye özelinde gerçekleştirilen çalışma doğrultusunda ise, Türkiye genelinde kadınların işgücüne katılım oranının kişi başına düşen GSYİH üzerinde pozitif bir etki yarattığı; ancak bölgeler düzeyinde ilgili değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Söz konusu tez çalışmasında kullanılan modeller ve ulaşılan sonuçların, kadın istihdamına yönelik politikaların geliştirilmesi ve politika yapıcılara veri temelli bulgular sunması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Acar-Savran, G., Tura Demiryontan, N. (2008), **Kadının Görünmeyen Emeği**, Yordam Kitap, İstanbul

Altuzarra, A., Galvez-Galvez, C., Gonzales-Flores, A., (2019), **Economic Development and Female Labour Force Participation: The Case of European Union Countries,** Faculty of Economic and Business, University of the Basque Country UPV/EHU, Av. Lehendakari Agirre, 83, 48015 Bilbao, Spain

Antonopoulos, R., (2008), **The Unpaid Care Work-Paid Work Connection,** Levy Economics Institute, July 2008

Barro, R.J., Lee, J.W, (1993), **International Comparisons Of Educational Attainment,** NBER Working Paper Series, Working Paper No.4349, National Bureau of Economic Research, 1050 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138

Barro, R.J., Lee, J.W, (2000), **International Data On Educational Attainment Updates And Implications,** NBER Working Paper Series, Working Paper No.7911, National Bureau of Economic Research, 1050 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138

Barro, R.J., Lee, J.W, (2010), **A New Data Set Of Educational Attainment In the World**, **1950-2010,** NBER Working Paper Series, Working Paper 15902, National Bureau of Economic Research, 1050 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138

Berber, M., Yılmaz Eser, B., (2008), **Türkiye'de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz**, "İş,Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi Cilt:10 Sayı:2, Nisan 2008, ISSN: 1303-2860

Çakır, Ö., (2008), **Türkiye'de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması**, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı:31, Temmuz-Aralık 2008, ss.25-47

Dos Santos, T. (1970), **The Structure of Dependence**, American Economic Review, Vol. 60, Issue.2

Dünya Kalkınma Raporu (2012), **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma**, Dünya Bankası, Washington DC, https://siteresources.worldbank.org/INTWDR2012/Resources/7778105-1299699968583/7786210-1315936222006/Complete-Report.pdf, Erişim tarihi: 07.10.2018

Ecevit, Y. (2010), **İşgücü Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği El Kitabı**, British Council, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Foreign & Commonwealth Office, Birinci Basım: Şubat 2010

Erdoğdu, S., Toksöz, G., (2013), **Kadınların Görünmeyen Emeğinin Görünen Yüzü: Türkiye'de Ev İşçileri**, Uluslararası Çalışma Ofisi, Ankara

Folbre, N., Yoon, J., (2008), **Economic Development and Time Devoted to Direct Unpaid Care Activities- An Analysis of the Harmonized European Time Use Survey (HETUS),** August 2008, Geneva

Goldin, C., (1994), **The U-Shaped Female Labor Force Function In Economic Development And Economic History**, National Bureau of Economic Research , NBER Working Paper Series, Working Paper No.4707, Cambridge, April 1994

Güneş, F., (2011), **Farklı Emek Kategorileri Açısından Kadın Yoksulluğu**, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2011/2

Güneş, F., (2015), **Toplumsal Yeniden Üretim ve Karşılığı Ödenmeyen Kadın Emeği**, Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Temmuz-Ağustos-Eylül 2015

Hermassi, E., (1978), **Changing Patterns in Research on the Third World**, Annual Review of Sociology Vol.4

Hettne, B., (1995), **Development Theory and the Three Worlds**, Second Edition, Longman Scientific & Technical

Huntington, S., (1971), **The Change to Change: Modernization, Development and Politics**, Comparative Politics, Vol. 3, No.3 (April, 1971)

İşler, R., Şentürk, C., (2016), **Feminist İktisat Perspektifinden Türkiye Ekonomisinde Kadının Rolü**, Internatinal Journal of Social Sciences and Education Research, Volume: 2(2), 2016, ISSN: 2149-5939

Karabıyık, İ., (2012), **Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı**, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2012, Cilt XXXII, Sayı I, S.231-260

Karaçay Çakmak, H. (2003), **Kalkınma İktisadı Literatüründe Gelişme Kavramının Evrimi**, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Sayı:2

Karadeniz, O., (2011), **Türkiye'de Atipik Çalışan Kadınlar ve Yaygın Sosyal Güvencesizlik**, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2011/2

Kasa, H., Alptekin, V., (2015), **Türkiye'de Kadın İşgücünün Büyümeye Etkisi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi Yıl:2015 Cilt: 18 Sayı:1 ss.1-24

Kılıç, D., Öztürk, S., (2014), **Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı Önündeki Engeller ve Çözüm Yolları: Bir Ampirik Uygulama**, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1, Mart 2014, s.107-130

Killick, T., (1984), **The Quest for Economic Stabilization: The IMF and the Third World**, New York: St. Martin's Press

Klasen, S., (2017), **What Explains Uneven Female Labour Force Participation Levels and Trends in Developing Countries?**, Growth and Labour Markets in Low Income Countries Programme Synthesis Paper No.7, October 2017

Korkmaz, A., Korkut, G. (2012), **Türkiye'de Kadının İşgücüne Katılımının Belirleyicileri**, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Y.2012, C.17, S.2, s.41-65

Lahoti, R., Swaminathan, H., (2013), **Economic Growth and Female Labour Force Participation in India,** SSRN Electronic Journal, January 2013

Makal, A., (2010), **Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği**, Çalışma ve Toplum Dergisi, Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi 11.Kongre Özel Sayı 2010/2(25)

Mankiw, N.G., Romer, D., Weil, D.N., (1992), **A Contribution To The Empirics Of Economic Growth,** President and Fellows of Harvard College and the Massachusetts Institute of Technology, The Quarterly Journal of Economics, May 1992

McClelland, D., (1964), **Business Drive and National Achievement**, New York: Basic Books

Memiş, E., Özay, Ö., (2011), **Ev içi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme**, Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara

Muyoyeta, L., (2007), **Women, Gender and Development**, 80:20 Educating and Acting for a Better World, Ireland

Özdemir, Z., Yalman, İ.N., Bayrakdar, S., (2012), **Kadın İstihdamı ve Ekonomik Kalkınma: Geçiş Ekonomileri Örneği**, International Conference on Eurasion Economies 2012, Session 1B: Büyüme ve Gelişme I

Özer, M., Biçerli, K., (2003), **Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.03, Sayı.1

Özkaplan, N. (2009), **Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi**, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2009/2

Petersson, B., Mariscal, R., Ishi, K., (2017), **Women Are Key For Future Growth: Evidence From Canada,** IMF Working Paper, WP/17/166, July 2017

Rathgeber, E. M., (1989), **WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice**, International Development Research Centre, Ottawa

Redfield, R., (1965), **Peasant Society and Culture**, University of Chicago Press, Chicago

Reyes, G. E., (2001), **Four Main Theories of Development:Modernization, Dependency, World System and Globalization,** Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas | 04 (2001.2)

Shareia, B. F., (2015), **Theories of Development**, International Journal of Language and Linguistics, Vol. 2, No. 1 (March 2015)

So, A., (1991), **Social Change and Development: Modernization, Dependency and World-System Theories**, SAGE Publications, Newbury Park, California

Sönmezoğlu, F., (2009), **Bağlantısız Üçüncü Dünyadan Çevre Ülkelerine**, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:41 (Ekim 2019)

Tansel, A., (2001), **Economic Development and Female Labour Force Participation in Turkey: Time-Series Evidence and Cross-Province Estimates,** Department of Economics, Middle East Technical University, Ankara-TURKEY

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2014), **Türkiye'de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi**, Ankara

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası, (2009), **Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyici Faktörler ve Politika Çerçevesi**, 23 Kasım 2009, Rapor No 48508-TR

Tipps, D.C., (1973), **Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective**, Cambridge University Press, Comparative Studies in Society and History, Vol. 15, No. 2 (March, 1973)

Toksöz, G., (2007), **Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu**, Uluslararası Çalışma Ofisi, Birinci Baskı: 2007, Ankara

Toksöz, G., (2011), **Kalkınmada Kadın Emeği**, İstanbul, Varlık Yayınları

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, (2013), **Her Alandaki Kadın İstihdamının Artırılması ve Çözüm Önerileri Komisyon Raporu**, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No:12, Kasım 2013, Ankara

Wallerstein, I., (2004), **World-Systems Analysis**, Duke University Press

World Development Report (1991), **The Challenge of Development**, World Bank, Oxford University Press

Yavilioğlu, C., (2002), **Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri**, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:1

Yılmaz, M., Zoğal, Y., (2015), **Kadının İşgücüne Katılımının Tarihsel Gelişimi ve Kadın İstihdamını Etkileyen Faktörler: Türkiye ve Avrupa Örneği**, EconWorld2015@Torino, 18-20 August, 2015; IRES, Torino, Italy

ÖZET

Sürdürülebilir kalkınma yolunda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması temel şartlardan biridir. BM tarafından kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) arasında da toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının sürdürülebilir bir kalkınma için önemli göstergelerden biri olduğunun önemi vurgulanmıştır.

Literatürde kadınların işgücüne katılım oranı ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların pek çoğu, ekonomik büyüme ve kalkınmanın kadınların işgücüne katılım oranı üzerindeki etkisini incelemektedir. Tez çalışması kapsamında ise bu ilişki farklı şekilde ele alınmakta; kadınların işgücüne katılım oranının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu kapsamda 2005-2017 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin de içinde bulunduğu seçili 52 ülke ve örneklemde yer alan 31 OECD ülkesi düzeyinde iki farklı model altında kadınların işgücüne katılım oranının kişi başına GSYİH artışı ve çalışan başına GSYİH büyümesi (işgücü verimliliği) üzerindeki etkisi incelenmiştir. Yapılan çalışmalar sonucu, yüksek öğretim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranlarında meydana gelen artışın, bütün modeller kapsamında kişi başına ve çalışan başına GSYİH üzerinde yüksek düzeyde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, toplumsal cinsiyet eşitliği, ekonomik büyüme ve kalkınma, yüksek öğretim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranı

ABSTRACT

In order to achieve sustainable development, one of the basic conditions is that ensuring gender equality. Millennium Development Goals (MDGs) and Sustainable Development Goals (SDGs) accepted and monitored by the United Nations (UN) emphasized that the importance of gender equality to ensure sustainable development.

There are many studies in the literature examining the relationship between female labour force participation rate and economic development. Many of these studies examine the impact of economic growth and development on female labour force participation rate. Within the scope of this thesis study, this relationship is handled in different perspective and the impact of female labour force participation on economic growth and development is examined. With this aim, the impact of female labour force participation rate on GDP per capita and GDP growth per employee (labour productivity) is examined under two different model comprising selected 52 countries and 31 OECD countries in the sample including Turkey between 2005 and 2017 years. As a result of these studies, the increase in labour force participation rate of female with high education attainment has a positive effect on GDP per capita and labour productivity under the both of model.

Key words: Gender equality, sustainable development, economic growth and development, female with high education attainment

EKLER

EK 1: Ampirik Çalışmalar Kapsamında Örneklemde Yer Alan Ülkelerin Listesi

Tüm Ülkeler (52 ülke)		Örneklemde Yer Alan OECD Ülkeleri (31 ülke)
ABD	Makedonya	ABD
Almanya	Malta	Almanya
Arjantin	Mauritius	Avusturya
Avusturya	Meksika	Belçika
Belçika	Norveç	Birleşik Krallık
Birleşik Krallık	Paraguay	Çekya
Bolivya	Peru	Danimarka
Brezilya	Polonya	Estonya
Bulgaristan	Portekiz	Finlandiya
Çekya	Romanya	Fransa
Danimarka	Sırbistan	Hollanda
Dominik Cumhuriyeti	Slovakya	İrlanda
Ekvador	Slovenya	İspanya
Ermenistan	Şili	İsveç
Endonezya	Türkiye	İsviçre
Estonya	Uruguay	İtalya
Finlandiya	Yunanistan	İzlanda
Fransa		Kanada
Güney Afrika		Letonya
Hırvatistan		Litvanya
Hollanda		Lüksemburg
Honduras		Macaristan
İrlanda		Meksika
İspanya		Norveç
İsveç		Polonya
İsviçre		Portekiz
İtalya		Slovakya
İzlanda		Slovenya
Kamboçya		Şili
Kanada		Türkiye
Kıbrıs		Yunanistan
Letonya		
Litvanya		
Lüksemburg		
Macaristan		

EK 2: Ampirik Çalışmalarda Yer Alan Değişkenlerin Listesi ve Tanımları

Değişkenler	Tanımlar	Kaynak
GDPPC:	Kişi başına düşen GSYİH miktarını ifade etmektedir. (Gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak alınmıştır.)	WDI[60]
logLPROD:	Çalışan başına düşen GSYİH miktarını ifade etmektedir. (Gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak alınmıştır.)	WDI
EXP_GDP:	Mal ve hizmet ihracatının GSYİH içindeki payı	WDI
logRD:	Çalışılan saat başına yapılan araştırma-geliştirme (AR-GE) harcamalarının GSYİH içerisindeki yüzdesini ifade etmektedir. (Modelde doğal logaritması alınarak kullanılmaktadır.)	WDI
logGFCF:	Gayri safi sabit sermaye oluşumunun yıllık artış oranını ifade etmektedir.	WDI
FLFP:	Her eğitim düzeyindeki kadınların işgücüne katılım oranını ifade etmektedir.	WDI
FLFP_high:	İşgücü nüfusu içerisindeki yükseköğretim seviyesindeki kadınların oranını ifade etmektedir.	WDI
MLFP_high:	İşgücü nüfusu içerisindeki yükseköğretim seviyesindeki erkeklerin oranını ifade etmektedir.	WDI
FLFP_low:	İşgücü nüfusu içerisindeki temel eğitim seviyesindeki kadınların oranını ifade etmektedir.	WDI
logFERT:	Kadın başına doğurganlık hızını ifade etmektedir. (Modelde doğal logaritması alınarak kullanılmaktadır.)	WDI
FRED_high:	25 yaş ve üzeri kadın nüfusu içerisinde yükseköğretim seviyesindeki kadınların oranını ifade etmektedir.	WDI

[60] **WDI: World Development Indicators** anlamına gelmektedir.
(Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri)

EK 3: Model-1 ve Model-2 için Özet İstatistikler

Değişkenler	Gözlemler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer	Kitle(N) Örneklem(n) Zaman (T)
GDPPC	Overall Between Within	2.436058 1.035488 3.696464	3.806016 .8498104 -42.29992	-40.74445 5.486172 22.41204	23.94065	N: 2477 n: 52 T-bar: 47.6346
logLPROD	Overall Between Within	.01709 .0101947 .0413719	.0425869 .001614 -.5426492	-.5202913 .0394478 .1885009	.2056255	N: 1404 n: 52 T: 27
EXP_GDP	Overall Between Within	6.09369 2.699679 9.271952	9.549632 1.261924 -66.52309	-71.35486 17.56046 109.6591	110.6318	N: 2407 n: 52 T-bar: 46.2885
logRD	Overall Between Within	-.1630114 1.086893 .2336052	.9299838 -3.349426 -1.250463	-4.201707 1.216702 .9007571	1.364514	N: 899 n: 51 T: 17.6275
logGFCF	Overall Between Within	-.0167272 .1746244 1.252923	1.26193 -.4117088 -6.934236	-6.783729 .4711726 7.714617	7.865124	N: 1224 n: 52 T-bar:23.5385
FLFP	Overall Between Within	47.89811 8.869638 8.217982	11.98226 27.5863 6.739842	7.75 75.56794 80.39519	90.07	N: 1744 n: 52 T-bar: 33.5385
FLFP_high	Overall Between Within	77.82204 5.116157 3.20853	5.662789 61.98096 41.5283	42.6978 89.80887 97.00255	93.0843	N: 1026 n: 52 T-bar: 19.7308
MLFP_high	Overall Between Within	83.3284 5.681474 3.06989	5.988285 64.75891 42.7765	44.566 93.92056 103.1969	98.8812	N: 1027 n: 52 T-bar: 19.75
FLFP_low	Overall Between Within	34.62741 13.26911 3.734606	13.08262 11.93172 15.7502	8.8379 77.16636 54.31342	83.4813	N: 1026 n: 52 T-bar: 19.7308
logFERT	Overall Between Within	.8275921 .3457857 .2727022	.437578 .4416439 .119703	.0861777 1.592896 1.721662	2.02221	N: 2980 n: 52 T: 57.3077
FRED_high	Overall Between Within	54.30742 21.09431 10.37983	23.03154 14.57383 1.8887	1.59098 87.82679 75.90277	92.04399	N: 539 n: 51 T: 10.5686